

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

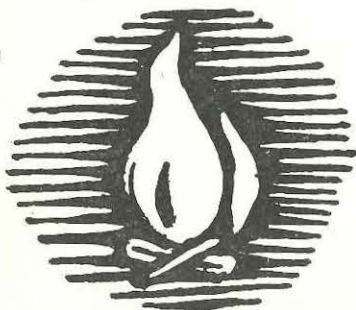
INNEHÅLL

UPPSATSER:

- Styresmannen, fil. dr *Gösta Berg*, Stockholm:
Våra byggnadsminnen och deras värd 1
Summary 13
- Fil. kand. *Sven B. Ek*, Lund: Krig och kvarnar
Zusammenfassung 15
Zusammenfassung 23
- Förste intendenten, fil. dr *Brynolf Hellner*:
En reform av silverstämplingen i Norrkö-
pings guldsmedsämbe 24

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Göran Lindahl: Högkyrkligt, lågkyrkligt, fri-
kyrkligt i svensk arkitektur 1800—1950,
Stockholm 1955. Anmäld av docent *Berndt*
Gustafsson, Lund 28
- Rudolf Broby-Johansen: Kropp och kläder.
Klädeträktens konsthistoria, Stockholm 1954.
Anmäld av fil. dr *Ingegerd Henschen*, Stock-
holm 30

RIG . ÅRGÅNG 40 . HÄFTE 1 1957

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*
Sekreterare: intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*
Skattmästare: direktören *Sten Westerberg*

REDAKTION:

Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*
Intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*
Professorn, fil. dr *Sigfrid Svensson*
Ansvarig utgivare: Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 10 kr
Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Våra byggnadsminnen och deras vård

Av Gösta Berg

”Arkitekturen är det materialiserade uttrycket för ett folks och ett tidevarvs kultur.”

Dessa Hakon Ahlbergs ord kan i första ögonblicket i sin kategoriska form te sig som alltför självmedvetna. Men tänker man närmare efter är de i huvudsak också sanna.

Såsom kvarlevor fyller byggnadsverken de högsta anspråk på vittnesgillhet. Eller som den danske historikern Erik Arup en gång uttryckte saken: ”... kvarlevan, lämningen, från Peterskyrkan till den falska växeln, är en långt säkrare källa till kunskap om gången tid än en redogörelse för Peterskyrkans byggnadshistoria eller växelförfalskarens skildring av hans speciella fall.”

Ännu som ruiner har arkitekturen alster detta, man må väl säga dokumentariska värde. Och räknar vi till dem även allsköns gravbyggnader från s. k. förhistoriska epoker, står dessa till stor del kvar såsom de enda vittnesbörd om folkens liv som är möjliga att tidfästa

och därigenom kan erbjuda hållpunkter för en skildring av vår äldsta historia.

Ända från dessa ståtliga mausoleer som våra förfäder reste i den grå forntiden och som ger oss ett första vittnesbörd om social samverkan för gemensamma mål, över medeltidens tusen och åter tusen små och stora kyrkor, vittnande om socknarnas och bygdernas skiftande villkor, över storgodsägarnas barockpalats i sten, ekonomiskt möjliggjorda genom det svenska jordbrukets expansion, fram till våra dagars storslagna industrianläggningar med deras syftning till rationalisering men också till arbetskraftens trivsel och omvårdnad, över hela linjen ger byggnadsmonumenten en framställning av svensk historia i koncentrerad form.

Denna byggnadsverkens särställning beror främst på deras jordbundenhet och stabilitet, de egenskaper som inom juridiken konstituerar begreppet fast egendom. T. o. m. landskapsbilden förändras enligt vad nyare forskning visat inte sällan snabbare och radikalare än monumenten! Redan tidigt tillkommer emellertid ett behov man känt — i medvetande just

Föredrag inför Sällskapet Idun den 6 oktober 1956.

om deras relativa beständighet — att ge dem en utformning med tanke på kommande släkten, att göra dem till monumenta aere perennia.

Det är ovisst hur tidigt sådana låt oss säga prestigesympunkter kommit till synes på bevarandet av byggnadsverken, deras studium och vård. Hos medeltidens människor står de väl knappast — i varje fall när det gäller kyrkobyggnader av olika slag — att skilja från den religiösa vördnaden inför helgedomen, en egenskap som för gångna tider varit av nära nog oskattbar kulturminnesvårdande betydelse.

Med renässansen framträder en ny syn på detta som på andra områden inom den andliga odlingen. Den kommer klart till uttryck hos en man som Flavio Biondo, författaren till arbetena *Roma instaurata* och *Italia illustrata*, som blev förebildliga för liknande framställningar i Europas flesta länder och så småningom även hos oss.

Denna nya uppfattning av arkitekturminnena innebar att man utan sakrala bihänsyn förstod att uppskatta deras estetiska och historiska värde och den satte kraftiga spår i hela den dåtida kulturvärlden. Hos oss dröjde det emellertid länge innan den kom till synes i någon nämnvärd grad. Man kan inte spåra något egentligt arkitekturhistoriskt intresse ens i den berömda instruktion för "Rijkzens Antiquarij" som Gustav II Adolf lät utfärda 1630, strax före sin avresa till krigsskådeplatsen i Tyskland. Den räknar eljest med en förvånande detaljriktighet upp "allehanda gamble monumenter och saker", som skulle eftersökas och insamlas. Men till monumenten räknades inte byggnaderna!

Inte heller det senare 1600-talets antikvetsrannsakingar kom att mera syste-

matiskt omfatta byggnadsminnena, även om uppgifter av intresse på detta sätt blev räddade till vår tid.

Ungefär samtidigt härmed är emellertid ett av de första vittnesbörderna om en positiv byggnadsminnesvård utan alla nyttighetshänsyn. I ett kungl. brev 1668 anslogs kronoägan Tysktäkten i Vika socken, Dalarna, till underhåll av den kända ännu kvarstående tröskladan vid Rankhyttans gård. I motiveringen kallas ladan "ett Rijkzens remarquable monument, den för posteriteten, längst som giörliget, är att widh mackt hålla för det som sig der tilldragit hafwer och uthi Sahl. Konung Gustavi primi chrönicka ähr att see".

Från följande århundrade har vi ett vittnesbörd om ett liknande intresse i strängnäs-biskopen Jakob Serenius' märkliga memorial vid 1772 års riksdag om Nicodemus Tessin d. y:s vackra palats i Slottsbacken. Han klagar där över att huset uppfylles av "flerahanda slags folk, Spiswärdar för Pagerne, Städerskor, Morianer, och allehanda sällskap; Ja, Comedianter togo sig klädekamare deruti". Ändå står byggnaden i rang med "de hus i Italien, dem man betalar pengar för att bese. Att förstöra en sådan konstbyggnad wore att draga öfver vårt Seculum den omilde censur at wi ärfwt våra Förfäders Göthernes i Italien Barbarie uti förstöring af Forntidens Monumenter, hwaraf blotta ruinerne nu väcka Efterwärldens respekt och förundran." Han slutar med att föreslå huset som boställe åt överståthållaren, vilket följande år blev verklighet.

Ytterligare några exempel skulle kunna anföras — inte sällan var det de kommunala myndigheterna och korporationerna som gjorde en aktion, när förstörelse

hotade ett byggnadsminne. Så var fallet när stadens äldste i Halmstad 1780 inköpte den ännu kvarstående Norreport, "så mycket hellre som den i nuvarande skickelse ej allenast är på sitt sätt nyttig och prydelig för staden, hvilken till sitt yttre anseende ofelbart skulle minskas i händelse porten blefve till någon del raserad". Även magistraten i Visby slog vid upprepade tillfällen genom energiska protester vakt mot föreslagna rivningar av stadens medeltida ringmur.

Grundläggande för den äldre utvecklingen blev det "Plakat och påbud om Gamble monumenter och antiquiteter i Rijket", som Karl XI:s förmyndarregering utfärdade 1666. Genom detta skyddades ganska effektivt de förhistoriska och de kyrkliga minnesmärkena, även om övervakningen och tillämpningen först på allvar kunde ske, sedan Överintendentsämbetet instiftats 1772. Fortfarande gällde det närmast en kontroll ur estetisk och praktisk-ekonomisk synpunkt, men det är alltså genom detta initiativ som Kungl. Byggnadsstyrelsen börjar sin genom århundradena så gagnarika verksamhet. Senare gavs Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, instiftad 1786, tillfälle att befatta sig med vissa av dessa ärenden och därmed kom intresset att förskjutas i historisk riktning, när det gällde ruinerna och så småningom även kyrkorna. Den praxis som utbildade sig kodifierades i 1867 års fornminnesförordning, som först 1942 kom att ersättas av en ny lag. Vid sistnämnda tillfälle hade emellertid statens eget byggnadsväsende sedan åtskillig tid på ett förebildligt sätt reglerats genom ett kungl. brev 1920, som ännu är gällande. De kulturhistoriska synpunkterna tillförsäkras därigenom ett stort inflytande vid behandlingen av äldre

byggnader. Genom särskilda förteckningar fastställes sådana i statens ägo befintliga byggnadsminnen som inte utan Kungl. Maj:ts tillstånd får rivas, överlåtas, flyttas eller användas för ändamål, varigenom deras kulturhistoriska eller konstnärliga värde förminskas. En stor svaghet är emellertid att samma bestämmelser inte gäller byggnader i kommunal ägo och endast i begränsad omfattning prästgårdarna.

Det hade dröjt länge innan sådana tankar genomsyrat den allmänna uppfattningen och fortfarande var det utöver de statliga byggnadsminnena i huvudsak endast vissa bestämda grupper såsom ruinerna, vilka betraktades som fornlämningar, och kyrkorna, som tillförsäkrades egentligt skydd mot förstörelse och annan åverkan.

Sannolikt är det inte någon överdrift att säga att det främst var tack vare Sigurd Curmans kraftfulla insats med början under 1920-talet som skyddet för byggnadsminnena vidgades utöver de berörda kategorierna att så småningom omfatta även övriga monument. Han kom också att sätta sin prägel på den lagstiftning som på detta område ännu är gällande. Betydelsefull är inte minst lagen om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader 1942, där möjlighet ges för en ägare att frivilligt registrera en kulturhistoriskt värdefull byggnad på ett även för framtiden bindande sätt. Den innebär en väsentlig och betydelsefull förbättring av tidigare rådande förhållanden. Redan när lagförslaget framlades fanns emellertid många som ansåg att de planerade åtgärderna var alltför begränsade och att frivilligheten i registreringsförfarandet skulle komma att föranleda svårigheter.

Särskilt menade man, att det ofta måste bli tillfälligheter som avgjorde vad som på detta sätt blev skyddat. Det föreföll även tveksamt om möjligheterna i någon större omfattning skulle komma att utnyttjas.

Lagen av 1942 har inte blivit utan sin betydelse. För närvarande finns 106 byggnader registrerade enligt dessa bestämmelser. Bland dessa är 4 slott, 11 herrgårdar, 12 prästgårdar, 3 kyrkstäder, 3 tingshus, 27 stadsbyggnader, 4 bruksanläggningar, 29 bondgårdar. I åtskilliga fall har sådan registrering kommit till genom att den ställts som villkor vid tilldelning av lotterimedel och annat allmänt stöd för restaurering och konserveringsarbeten. Man lägger märke till mångsidigheten hos de byggnadsminnen som blivit registrerade. Långt fram i tiden lade man annars en exklusiv konsthistorisk måttstock på de individuella byggnadsverken och bedömde dem ofta i förhållande till det internationella beståndet. Därigenom kom mindre påfallande men typiskt svenska byggnader att bli obeaktade, ett förhållande som först har ändrats genom den kulturhistoriska forskningens breddade målsättning. Kulturminnesvårdande myndigheter och institutioner har under de senaste decennierna allt mer inriktat sitt arbete på skydd och vård av tidigare förbisedda men för kändedomen om vårt lands kulturformer viktiga byggnadskategorier, innefattande bl. a. herrgårdar, prästgårdar, borgarhus, bondgårdar, samlade byanläggningar, kyrkstäder osv.

Det var denna vidare värdesättning av våra äldre byggnader som låg bakom direktiven för de sakkunniga som justitieministern tillkallade 1953 för att utarbeta en ny lag om vården av våra kulturhisto-

riskt värdefulla byggnader. Denna uppfattning kommer till synes i den paragraf som inleder det nu för ett par månader sedan framlagda lagförslaget:

”Byggnader som bevara minnet av gångna tiders byggnadsskick och historiskt betydelsefulla händelser eller av framstående personer tillhöra nationens kulturarv. De böra skyddas och vårdas så att deras kulturhistoriska värde bibehålles.”

Även om man i det framlagda lagförslaget utgår från att omsorg skall ägnas åt *alla* byggnadsminnen av kulturhistoriskt värde är det tydligt, att ett frivilligt skydd av sådan omfattning inte kan fixeras i rättsliga former. För att detta skall kunna ske måste ett urval göras och skyddet knyts till bestämda monument. Det är också vad de sakkunniga nu föreslår i sitt betänkande. Avsikten är att föreskriva att vissa fastigheter eller delar av fastigheter skall betraktas som byggnadsminnen och registreras på ett effektivt sätt. Man har härvid tillgodogjort sig erfarenheter från andra kulturländer, där ett byggnadsminnesskydd i liknande former sedan länge varit prövat med i regel goda resultat.

All europeisk lagstiftning på detta område tar sin utgångspunkt i den franska. Med föregångare redan på den stora revolutionens tid tillsattes 1837 en Commission des monuments historiques, som sedan dess förblivit huvudorgan för kulturminnesvården i Frankrike. Den nu gällande lagen utfärdades 1913 men har sedermera justerats, kompletterats och även skärpts genom ett antal nya författningar. De franska byggnadsminnen indelas i två klasser, monuments classés och monuments inscrits. Den förra kategorien,

som är utomordentligt rigoröst skyddad, omfattar f. n. omkring 12 500 byggnader. Monuments inscrites är byggnader för vilka en framtida klassering kan ifrågasättas och av sådana finns f. n. omkring 15 000. Jag skall här inte närmare uppehålla mig vid de bestämmelser som gäller för dessa monument men vill framhålla, att de lägger hårda band på ägarna, samtidigt som dessa genom skattelindringar och på annat sätt erhåller en kompensation som allmänt anses uppväga olägenheterna av att deras egendomar registreras. Mindre bekant är, att sedan 1953 även England har en liknande lagstiftning genom den då antagna lagen om skydd och förvärv av byggnader av stort historiskt och arkitekturhistoriskt intresse. Denna lag bygger på ett omsorgsfullt utarbetat betänkande, som avgavs tre år tidigare, och blev i parlamentet föremål för en mycket ingående debatt, varvid alla talare, oberoende av partitillhörighet, biträdde förslaget. Labourledamoten Kenneth Robinson yttrade bl. a.:

”Som socialist kan jag aldrig helt glömma den stora olikhet som frambragte detta slags hus, som skapade dessa ståtliga byggnader, medan eländig fattigdom var de mångas lott. Men lyckligtvis har vi kvar dem i våra dagar och de är oersättliga. Det är utan tvekan vår samhällsliga plikt att bevara åtminstone de bästa av dem. Vi måste göra detta inte så mycket till glädje för dem som är lyckliga nog att bo i dem, utan för den större publik som nu får möjlighet att se byggnaderna och vandra i slottsparkerna och att njuta av de rika skatterna inom deras murar.”

Och hans partikamrat den radikale baroneten Sir Richard Acland skildrade rätt väl situationen för många engelska

godsägare i våra dagar: ”Jag ägde en kort tid tre av dessa hus. Det överensstämde med de sociala förhållandena under 1800-talet att min farfarsfar bebodde två av dem med en tjänarstab som uppgick till ett par tjog anställda. Det hade varit fullständigt stridande mot förhållandena under detta århundrade om jag hade gjort ett försök att bo bara i ett av dessa hus. De äges nu av The National Trust och jag hoppas, att det inte bedömes som ett utslag av själviskhet från min sida, att jag har behållit vad som var barnkammarflygeln på ett av ställena, naturligtvis med villkor att underhålla den. Resten av denna byggnad användes av Arbetarnas reseorganisation. Det andra hyres av den stora engelska semestersammanslutningen och det tredje hoppas jag inom kort skall inrymma ett konvalescenthem tillhörande Marie Curies Minnesfond.”

Även i England är avsikten att registrera byggnaderna, men detta arbete är ännu inte avslutat. Lagstiftningen bygger därför tillsvidare på ett ansökningsförfarande från ägarens sida, där staten på vissa villkor ställer bidrag till förfo-gande för restaurering och underhåll. För det nyss tilländagångna budgetåret beviljades £ 350 000 för sådan stödverksamhet, men härjämte har staten också möjlighet att inlösa värdefulla byggnadsminnen, för vilket ändamål man har tillgång till en av parlamentet 1946 på labourregeringens förslag avsatt fond på 50 milj. pund, som erhöles genom realisation av överblivet krigsmateriel. Denna National Land Fund har sedan dess något ökats och lämnar nu en årlig avkastning av omkring 1 milj. pund. Lagen som med goda erfarenheter fungerat under bortemot tre år administreras av tre olika

nämnder, councils, en för England, en för Skottland och en för Wales. Glömmas bör emellertid inte, att man i förstnämnda land sedan 1895 haft en enskild organisation, The National Trust, som har till uppgift att säkerställa egendomar och även naturskyddsområden som varit hotade av förstörelse. The National Trust of England, som f. n. på detta sätt räddat ett 50-tal historiskt värdefulla byggnader åtnjuter skattefrihet även för rörelse och kan därigenom förvalta sådan egendom som i enskild hand, där även de tunga arvsskatterna tillkommer, inte skulle vara räntabel. Numera finns en liknande trust även för Skottland.

Danmark var det första av de nordiska länderna som med hjälp av lagbestämmelser genomförde ett skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader i enskild ägo. Denna danska lag, som utfärdades 1918, har länge framstått som mönster-gill för oss. I sina grunddrag anknyter den till den franska lagstiftningen och uppdelar sålunda de skyddade monumen-ten i två klasser, av vilka den första omfattar byggnader vilkas värde är så framträdande, att deras nedrivning, för-vanskning eller vanvård skulle medföra en betydande minskning av nationens kulturskatt, medan den andra klassen om-fattar sådana vilkas värde är mindre framträdande, men vilkas bevarande dock är av väsentlig betydelse. Genom denna lag skyddas f. n. omkring 2 000 bygg-nader. Två år senare fick även Norge en motsvarande Lov om bygningsfredning, vilken så nära ansluter sig till den danska att den senares upphovsman direktören för Nationalmuseet Mouritz Mackeprang skämtsamt ifrågasatte om han inte kunde göra gällande en litterär äganderätt även i grannlandet! Här förekommer emeller-

tid inte någon indelning i klasser. De skyddade byggnaderna uppgår f. n. till omkring 1 800. Av dem ligger ungefär $\frac{1}{3}$ i städerna och $\frac{2}{3}$ på landsbygden, medan förhållandet är det motsatta i Dan-mark, återspeglade bebyggelsens olika karaktär i de båda länderna. För Fin-lands del gäller, att man sedan länge haft ett lagförslag av ganska radikalt slag färdigt, vilket nu väntas komma att rätt snart bli genomfört. I avvaktan på detta har man fått nöja sig med bestämmelser i stadsplanelag och byggnadsstadga av ett mera ingripande slag än hos oss.

Det förslag till lag om byggnadsminnen som nu framlagts i Sverige bygger även det på en registrering fördelad på två klasser. Till klass A skall ett byggnads-minne hänföras om dess värde är att anse som omistligt. I annat fall skall det hän-föras till klass B. I de skyddsföreskrifter som utfärdas skall angivas vilka delar av byggnaden som inte får ändras och i vilka hänseenden och på vilka sätt ägaren har att sörja för vården av den. Byggnadens ägare får inte genom skydds-föreskrifter åläggas mera omfattande åtgärder än vad som för byggnadens bestånd kan vara rimligt. Hänsyn skall härvid tagas till byggnadens användning och ägarens be-kvämlighet. Medför meddelade skydds-föreskrifter sådana inskränkningar i rät-ten att nyttja byggnaden eller området, att ägaren kan förfoga över det endast på sätt som står i uppenbart missförhållande till dess tidigare värde är han berättigad till ersättning från kronan för den skada han därigenom lider.

Skyddet är för klass B villkorligt, i det att ägaren måste underrätta om sin önskan att riva sådan byggnad. Om inte rivningsförbud utfärdas inom tre måna-

der står det honom därefter fritt att förfara som han önskar. Staten äger emellertid, liksom f. n. gäller i fråga om fornminnen, expropriationsrätt.

Registreringen av byggnadsminnena skall handhavas av länsstyrelserna. Man har härigenom velat undvika skapandet av ett nytt ämbetsverk och samtidigt sökt ge lagens tillämpning en lokal anknytning. Även rent praktiskt torde länsstyrelserna ha större möjligheter än en central myndighet att bedöma de omständigheter som man har att ta hänsyn till vid administrerandet av detta känsliga ingripande i den enskilda äganderätten. Jag erinrar om att en viss sakkunskap även på kulturminnesvårdens område är knuten till länsförvaltningen genom länsarkitekterna och landsantikvarierna, på vilka givetvis lagens tillämpning i detalj i mycket kommer att vila.

Naturligtvis är det å andra sidan viktigt att bestämmelserna kommer att tillämpas med enhetlighet över hela landet. Fall kan säkert också komma att uppträda, där sakkunskap kräves i högre potens. Av dessa och andra skäl föreslår de sakkunniga inrättandet av en byggnadsminnesnämnd, bestående av 6 ledamöter, vilka utses av konungen för en tid av tre år. Byggnadsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet skall vara representerade i nämnden med vardera en ledamot och av de övriga skall en vara eller ha varit innehavare av domarämbete och en vara kunnig i praktisk byggnadsverksamhet.

Ansökan om att en byggnad skall förklaras för byggnadsminne kan göras av byggnadens ägare, byggnadsminnesnämnden, länsarkitekten eller landsantikvarien i länet, lokal sammanslutning för kultur- och hembygdsvård eller byggnadsnäm-

den i orten. Ansökan av andra än byggnadsminnesnämnden kan emellertid inte bifallas med mindre än att nämnden har tillstyrkt ansökan. Inte heller kan ett byggnadsminne hänföras till klass A utan att detta tillstyrkts av nämnden.

Avsikten är givetvis inte att konservera alla byggnadsminnen i deras nuvarande skick. Däremot kan ändringar som är nödvändiga för att byggnaden skall bli till nytta eller kan anses påkallade med hänsyn till ägarens bekvämlighet hållas under viss kontroll. Länsstyrelsen och byggnadsminnesnämnden står utan kostnad till tjänst med förslag till sådana ändringar. Tillskott av allmänna medel för ändringar eller underhåll kan under vissa förhållanden medföra en föreskrift att byggnaden eller del därav skall hållas tillgänglig för allmänheten. Därvid skall dock iakttagas, att enskild person som äger byggnaden eller där har sitt hem eller arbete inte oskäligt störes.

De sakkunniga har föreslagit att för stöd åt enskilda ägare till registrerade byggnadsminnen till en början anslås $\frac{1}{2}$ milj. kr årligen. Skulle expropriation komma i fråga bör framställning om anvisande av medel härför ske från fall till fall. Det angivna beloppet förutsätter givetvis att underhållet av det stora flertalet byggnadsminnen som hittills kommer att ske genom ägarnas försorg. Stöd bör ifrågakomma endast i sådana fall där detta underhåll blir ägaren övermäktigt.

De sakkunniga menar emellertid att ägaren av ett byggnadsminne bör erhålla stöd i andra former från det allmännas sida. I detta syfte föreslås att monument av hithörande slag blir fria från fastighetsskatt även då de användes som bostad eller nyttjas för annat liknande ändamål. Redan nu torde emellertid skattemyndig-

heterna vid åsättning av taxeringsvärdena på sådana fastigheter ta hänsyn till det allmänna intresset att byggnaderna kan bevaras utan alltför stor skattetunga för ägaren. Genom konstruktionen av den kommunala inkomstskatten med dess garantibelopp av 4 % är antalet fall, då fastighetsskatten i sin helhet är effektiv, ganska ringa, men vid försämrade inkomstförhållanden och oförändrade eller höjda taxeringsvärden blir motsatsen fallet. Rent principiellt bör kulturhistoriskt värdefulla byggnader enligt de sakkunnigas mening i skattehänseende likställas med museibygnader. Detta har hittills givetvis stött på praktiska svårigheter i tillämpningen, eftersom taxeringsnämnderna saknat förutsättningar att klassificera byggnaderna, men om lagen genomföres synes en i skattehänseende privilegierad ställning för sådana byggnader vara väl motiverad och jämförelsevis lätt att genomföra. En sådan ändrad ställning påverkar även storleken av den årliga förmögenhetsskatten.

Vad beträffar inkomst av fastigheten enligt kommunalskattelagen knyter sig intresset främst till avdragen för reparations- och underhållskostnader. Härvid anser de sakkunniga, att eftersom arbetena när det gäller byggnadsminnen måste ske med sådan omsorg och stundom med anlitan av speciell arbetskraft, bör taxeringsmyndigheterna visa generositet i hithörande hänseende. Hittills har så skett på många håll, men ingalunda konsekvent över hela landet.

Beträffande arvsskatten förordas lättnader, när i förmögenheten ingår värde av byggnad som förklarats som byggnadsminne. I konsekvens med att en registrerad fastighet inte bör vara skattepliktig, bör den även vara fri från skatt-

läggning vid arvfall. Den värdeökning som en byggnad kan erhålla genom att dess kulturhistoriska karaktär framhäves och befastes, kan inte vara en förmögenhetsökning i vanlig mening. Det synes inte heller lämpligt att t. ex. underhållsåtgärder, som en ägare företagit på ett byggnadsminne skall förorsaka högre arvsskatt än vad fallet blivit om denne underlåtit att vårda sig om fastighetens kulturhistoriska värde. Vad som här sagts rörande arvsskatten gäller givetvis även om kvarlåtenskapsskatten. Särskilt när det gäller slottsfastigheter med höga taxeringsvärden skulle de föreslagna skattelindringarna vara av väsentlig betydelse. Redan nu finns en viss dispensmöjlighet i liknande fall som Kungl. Maj:t kan tillämpa, men denna gäller i huvudsak endast fideikommissen.

Största intresset knyter sig givetvis till frågan om riktlinjerna för urvalet av sådana kulturhistoriskt märkliga byggnader som skall förklaras som byggnadsminnen. Det erbjuder stora svårigheter att redan nu ange några generella regler i detta fall. Med nödvändighet måste en avvägning göras med hänsyn till de olika länens karaktär. En byggnad kan sålunda förklaras som byggnadsminne i ett län på grund av den sparsammare förekomsten av sådana monument där, medan en likvärdig byggnad i ett annat län inte kan komma i fråga. Vid urvalet skall i första hand byggnadens egen betydelse vara den avgörande faktorn, sålunda inte med nödvändighet dess ålder. På grund av monumentens sällsynthet torde en mycket stor procent av våra medeltida stenhus och i ännu högre grad de synnerligen fåtaliga timmerhusen från samma epok komma i fråga, något som också gäller byggnader från 1500-talet.

En annan kategori varom knappast någon tvekan torde kunna råda är verken av de stora arkitekterna från 1600- och 1700-talen. Inte heller dessa är flera än att de nu bevarade monumenten kan bli föremål för lagligt skydd. Till dessa kommer en grupp anläggningar, som ehuru de icke är förbundna med några av de mera framträdande namnen, likväl ansluter sig till den stora arkitekturen. Hit hör flertalet av 1600-talets stenhus och ett antal av 1700-talets och 1800-talets herrgårdar. I dessa fall måste man självfallet vid urvalet också ta hänsyn till andra synpunkter, såsom anläggningarnas estetiska, historiska och allmänt kulturella betydelse.

Anläggningens storlek bör inte tilläggas någon avgörande betydelse. Många av de mindre, timrade herrgårdarna får anses vara av lika stort värde som de monumentalstenbyggnaderna och är på grund av materialets förgänglighet mera hotade till sin existens. Till de mindre herrgårdarna ansluter sig prästgårdarna, vilka i många trakter genom sitt centrala läge och den kulturella betydelse de haft i sin bygd är kvalificerade till sådant skydd som här avses.

Svårast blir urvalet, då man har ett flertal bevarade likartade anläggningar, där hela kategorien just nu är föremål för vittgående ombyggnad, något som i första hand gäller de många bondgårdarna. De äldre anläggningarna inom denna kategori är emellertid så sällsynta att det måste anses som ett önskemål att se så många av dem som möjligt bevarade. Samma är förhållandet med exempelvis tingshus, marknadsbodas, kyrkstäder och gästgivargårdar.

Vid sidan av de kulturhistoriska anknytningarna bör de historiska och per-

sonhistoriska också beaktas. I vissa fall kan de utan tvivel anses avgörande. Men under alla förhållanden måste kvalifikationer av denna art anses ge en byggnad eller en anläggning ett mervärde. Det bör sålunda vara av större intresse att för framtiden bevara bergsmansgården i Långbanshyttan, den miljö där bröderna John och Nils Ericsson såg dagens ljus, Sundborn, som genom Carl Larsson fått en vidsträckt stilbildande betydelse, och Lars Levi Læstadius' pörte, där lappmarkernas märkliga väckelselära först förkunnades, än varje annan byggnad av motsvarande slag.

Principiellt bör ingen skillnad göras mellan sådana byggnader som kvarstår på sin ursprungliga plats och sådana som blivit flyttade till museer och hembygds-gårdar. Härvid måste man emellertid ta hänsyn till om flyttningen skett med sådan omsorg, att den väsentliga delen av det kulturhistoriska värdet kan anses ha blivit bevarat.

Urvalet möjliggöres främst genom de omfattande inventeringsarbeten som företagits under en lång följd av år särskilt genom Nordiska museet, senare även genom andra organisationer. Denna verksamhet bör emellertid fortsättas och intensifieras, framför allt i avsikt att fixera det aktuella läget. Erfarenheten visar, att även undersökningar som företagits relativt nyligen på grund av den fortlöpande utvecklingen inte längre ger en rättvisande bild, därigenom att ett stort antal monument redan hunnit förintas eller ihjälrestaureras.

Det sistnämnda gäller i all synnerhet städerna och detta för mig över till en fråga som också den behandlas i det refererade betänkandet utan att de sakkunniga nått fram till någon definitiv

lösning. Det gäller frågan om skyddet för kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Såsom utredningen i annat sammanhang framhållit, har de kulturhistoriska synpunkterna på vårt lands bebyggelse under de senaste decennierna undergått en märkbar förskjutning. Från att tidigare huvudsakligen ha varit inriktat på ett relativt fåtal enstaka byggnadsverk av särskilt framträdande natur har intresset efter hand kommit att omfatta även mera enkla men för vårt byggnadsskick typiska anläggningar av olika slag. Man har samtidigt fått blicken öppen för den samlade äldre bebyggelsens betydelse i kulturlandskapet. Denna insikt har i en del fall lett till en strävan att forma den nya bebyggelsen på sådant sätt, att den väl smälter samman med den traditionella samhällsbilden. För att dylika bemödanden skall kunna leda till avsett resultat är det emellertid nödvändigt att först och främst söka tillvarata den gamla bebyggelsemiljön, där denna är väl bevarad och äger framträdande kulturhistoriskt värde.

När det gäller stadsbebyggelsen torde emellertid den nuvarande byggnadslagens bestämmelser lämna möjligheter för ett ganska effektivt skydd, i varje fall när den tillämpas i lagens egen anda. Den största svårigheten består i att sakkunskapen inte alltid är tillfredsställande representerad hos byggnadsnämnderna och dess tjänstemän. Den nu föreslagna lagen inriktar sig uteslutande på ett skydd för det individuella kulturhistoriska värdet hos en byggnad. Frånvaron av bestämmelser i lagen om byggnadsminnen till skydd för sammanhängande områden torde bli kännbarast på platser som saknar stads- och byggnadsplan. I samma mån som planarbetet fortskrider kommer emellertid de helt oreglerade områdena

att begränsas till trakter med gles bebyggelse.

Viktigt är att den föreslagna lagen inte får sådana följder, att de byggnader som inte blir registrerade som byggnadsminnen i realiteten får en sämre ställning än vad nu är förhållandet. En sådan konsekvens har tidigare ansetts ligga nära till hands, men sannolikt är dessa farhågor att betrakta som överdrivna. En fortsatt upplysningsverksamhet är i detta fall en angelägenhet av stor vikt; särskilt bör denna kombineras med utbildningen av de tjänstemän i högre och lägre ställning som kan komma att få med dylika frågor att göra. I detta fall lämnar undervisningen i konsthistoria vid universitet och högskolor mycket övrigt att önska. Även vid de tekniska läroverken och byggmästareskolorna är det anledning att tillse att orientering lämnas rörande hithörande frågor.

Det säger sig självt, såsom jag redan tidigare antytt, att det inte kan vara fråga om att rädda *alla* gamla byggnader. Detta förbjuder samhällets krav och kulturlivets utveckling. Redan statsmannen Louis De Geer skildrade, när han blev invald i Vitterhetsakademien, på ett drastiskt sätt de konsekvenser som enligt hans mening ett alltför överdrivet kulturminnesskydd skulle få: Det borde, säger han, "vara statens skyldighet att expropriera grunden till de fornlämningar den vill bevara. Om man tänker sig att den nuvarande lagstiftningen skulle fortleva till den tid då alla byggnader och soppögar från vår tid inregistreras bland fornlämningar, så skulle en betydlig del av Sveriges jord bli oåtkomlig för den då levande generationen." Sannolikt kan emellertid denna risk betraktas som täm-

ligen obefintlig. Över hela vårt land fortgår i våra dagar en ivrig ombyggnadsverksamhet på små och stora ställen, gynnad av bostadsförbättringsbidrag och andra sociala skyddsåtgärder. Inom de allra närmaste åren kan man vänta den nya fideikommisslagen, som ställer de kulturminnesvårdande myndigheterna inför uppgiften att utvälja ett mindre antal bland dessa ofta märkliga monument att räddas till framtiden. Våra städer och samhällen har aldrig undergått en sådan metamorfos som under dessa senare år, en utveckling som efter allt att döma kommer att fortsätta i ökad takt.

Ty ännu står vi bara i början. Särskilt den svenska landsbygden kommer säkert på många håll helt att skifta karaktär genom att oräntabla jordbruk nedlägges och småbrukens enheter sammanslås. Stora sträckor kommer i högre grad än nu att bli naturlandskap, när de gamla byggnaderna rives, odlingen avbrytes, ängarna upphör att vårdas, ljunghedarna att brännas. Så småningom kommer odlad bygd åtminstone i Mellansverige att ersättas av ett slags parklandskap, idealiskt som jaktmarker och för golfbanor. Den som rest i de skotska högländerna vet att ett sådant landskap inte behöver bli fult, men med vilken glädje upptäcker man inte varje spår av människor, där den tidlösa naturen återtagit sitt välde!

Det är mig angeläget att betona, att man när det gäller att bevara något av den gamla bebyggelsen måste skilja på huvudsak och bisak och inte offra för mycket åt specialintressen av tämligen liten räckvidd. Många gånger blir ett bedömande av detta slag svårt; man måste ju inte enbart ta hänsyn till fackligt historiska synpunkter utan i lika hög grad till vad ett monument, ett minnesmärke kan

ge av association, av stöt åt åskådarens känsla. Ty just däri ligger bildningsvärdet hos detta slag av kulturminnen!

Som hittills kan man hoppas, att dessa problem endast skall aktualiseras i vissa ytterlighetsfall. I stort sett kan man säkerligen utgå från att ägarna själva ser till att de kulturvärden de har att förvalta inte går till spillo. Den åldrande Axel Oxenstierna hade på sin tid en mera pessimistisk uppfattning, när han i sitt testamente skrev om stormaktstidens slottsbyggnader: "Sådana stora hus föra liten gagn med sig för en husman men väl omkostnad för tak och fönsters skull. De hava allenast sin grund i ägandens sinne och behaglighet. När de komma i händer som varken sköta eller värdera dem, gå de snart till grund igen, och råka de i barns eller fattigmans händer måste de av sig själva ruineras." I huvudsak fick han emellertid inte rätt. Tvärtom är det med glädje man kan konstatera att så mycket av det vi haft i den vägen blivit bevarat, även om orsaken många gånger var den svenska fattigdomen som inte tilllät en ny byggnad på den gamla platsen.

I våra dagar är det svåraste problemet som kulturminnesvårdens män står inför att finna en ny användning för en byggnad som genom omständigheternas makt förlorat sin gamla funktion. Ur rent praktisk synpunkt är det önskvärt och för känslan är det tilltalande, att ett minnesmärke av detta slag inte står öde och oanvänt. Och alla sådana gamla hus kan inte bli vårdhem och krogar, inte ens vandrarhem, hittills de lösningar som legat närmast till hands. Den utredning som låg till grund för den engelska lagstiftningen undersökte ingående hithörande frågor och påvisade, hur nästan alla tänkbara lösningar också var förbundna

med många olägenheter. När en gammal byggnad användes som skola riskerar den att bli försliten, gör man den till sjukhus får endast de sjuka tillfälle att njuta av dess skönhetsvärden. Som hotell — och motell — visar de sig oanvändbara annat än till klubblokaler. Följden blir, att man får uppföra baracker i slottsträdgårdarna etc. Den bästa lösningen är självfallet att den gamle ägaren och hans familj bor kvar på stället. Utom alla andra fördelar underlättar detta bevarandet av det ofta mycket värdefulla lösöret på den gamla platsen. I Sverige har man ännu inte ansett sig kunna inbegripa detta under det lagliga skyddet, såsom skett i England och på andra håll. En lösning i nu senast angivna riktning förutsätter emellertid att de gamla byggnaderna kan göras beboeliga även för moderna människor, något som inte sällan medför i och för sig beklagliga ingrepp i byggnadskropparna. Här tvingas man dock att väga fördelar och nackdelar mot varandra och erfarenheten visar, att mycket acceptabla lösningar kan nås under skickliga arkitekters och byggmästares medverkan. Inte

desto mindre är ett varningens ord berättigat, eftersom känslan för äktheten inte alltid är levande, medan däremot det ovisa nitet gärna lämnar spår efter sig. Även i våra dagar finns det en modern barbarism av liknande slag som den Verner von Heidenstam skildrade i sin berömda stridsskrift från 1894. Även och inte minst ur dessa synpunkter bör den föreslagna lagen medföra en viss säkerhet på längre sikt, därigenom att ändringar och ingrepp kommer under sakkunnig granskning.

Vi har inte i Sverige på samma sätt som i många andra länder ett överflöd av byggnadsminnen, som nu genom samhällets omvälvning står inför katastrofhot. Men det lilla vi har är värt att vårda och bevara. Risken är annars, att det går så som det tedde sig för den unge Heidenstam, när han på 1890-talet återvände till hemlandet och fann att man överallt rev och raserade, byggde om och putsade upp vad vi hade av gamla byggnader, så "att en främling utan kunskaper skulle kunna anse Sverige för ett nytt land utan historia".

Summary

"Architecture is the materialized manifestation of the culture of a people and an epoch." These words — although selfconfident — by a famous Swedish architect are in the main held to be true. The remains of ancient monuments claim to be reliable witnesses of the culture of bygone times. And also as ruins the historic buildings embody a people's history in a concentrated way.

Furthermore, being aware of the relative permanence of the monuments, their builders have felt it necessary to construct them with a view to posterity, to make them 'monumenta aere perennia'.

It cannot be stated, how early these points of view of prestige are beginning to gain hold as regards the preservation of historic buildings as well as their study and maintenance. In the Middle Ages one also has to take into consideration the reverence felt for sacred things, which has played such an important rôle for the preservation of ecclesiastical monuments of cultural value. However, it is evident that during the Renaissance a different view of this domain of culture was manifest: the remaining monuments of bygone epochs were appreciated on account of their estetical and historical value in themselves and this opinion is gaining ground all over Europe. In Sweden we find the first traces of this phenomenon in the middle of the 17th century. The author presents some examples of a preservation of monuments on this line in ancient times. More definite prescriptions were laid down in this field, when the Board of Public Buildings was established in 1772 and the Royal Academy of Letters History and Antiquities was founded sixteen years later. The practice thus established was codified in the law of 1867, which was not replaced by a new one until 1942. The paper contains a report of the effects of this legislation.

In 1953 the Ministry of Justice appointed a Committee to prepare a new bill for the preservation of ancient buildings. The Committee's report was submitted in 1956 presenting a bill, which, however, has not yet been laid

before Parliament. The new bill is in several points connected on to the law passed in Denmark already in 1918 and to the Norwegian legislation in this field two years later. Furthermore the Committee has profited by the experiences made in connection with the law passed by the British parliament in 1953.

The bill for the preservation of ancient Swedish monuments is based upon a listing of the buildings in two categories. This listing is to be compiled by the County Administration Offices. The maintenance and preservation of a building is the duty of the owner; as to the houses belonging to Class B this prescription is valid only on certain conditions. In order to bring about a uniformity of the applications all over the country the Committee recommends the creation of a Historic Buildings Council. The Council should consist of six members appointed by the King. Of these members one should be an expert from the Board of Building, one from the Central Office of National Antiquities and one from the Nordic Museum. Finally the Council should contain one member having been appointed to a judicial office and one having a competent knowledge of practical building.

When being unable to maintain the houses at his own expense the owner may receive financial assistance. The Committee recommends to begin with a yearly amount of $\frac{1}{2}$ million crowns to be granted for this purpose. The owners should also be entitled to certain tax reliefs, from income tax as well as from death duties.

In the referred report the main lines for the designation of buildings of outstanding cultural and architectural interest are discussed in detail. Considering the cultural value of the houses one also ought to pay attention to their value from the point of view of history and not least of personal history. Buildings removed from their original site to small local museums in the province as well as to bigger ones ought to be designated as well. The schedules already carried out have to be revised in order to provide an up-to-date survey of what is to be saved. A weak point of the

bill is that it does not — to any considerable extent — secure the preservation of cultural 'unities', for instance a group of houses and their surroundings, an old iron work or a block of old town houses of outstanding interest. These have to be preserved with reference to the already existing law of 1942, which if possible has to be supplemented. The Committee also lays down some general lines for an instructive information about these problems.

Finally the report deals with the problem to what extent an effective preservation of old buildings could be carried out with the financial means available. Very often it is difficult to form an opinion which monuments are to be designated, due to the fact that not only professional points of view are relevant but

also how a building appeals to the feelings of a visitor. For in this phenomenon lies the educational value of such cultural monuments.

In Sweden there is not, as in many other countries, any profusion of ancient buildings which are now threatened by catastrophe owing to economic and social changes. But the few ones we have are worth while maintaining and preserving. Or one runs the risk of getting the same impression as the young Poet Heidenstam coming home to Sweden in the eighteen nineties. Everywhere he saw old houses being pulled down and demolished, rebuilt and plastered to such an extent "that a foreigner without knowledge of Sweden would consider it to be a new country without history".

Krig och kvarnar

Av *Sven B. Ek*

Vid genomgången av Kvarnkommissionens protokoll för Skåne 1698, en redovisning av flertalet kvarnar i landskapet, möttes författaren förhållandevis ofta av uppgifter om kvarnar som ödelagts i Gustav Horns krig. Författaren lockades härav att söka göra en liten studie av förhållandet kvarnar—krig.

Det är mångomvittnat, att även forna tiders krig medförde obehagliga ekonomiska konsekvenser för folken. Svårare än några svenska områden drabbades det gammaldanska Skåne i all synnerhet under 1600-talets svensk-danska krig, då landskapet utgjorde den väsentligaste krigsskådeplatsen.

Under 1600-talets senare hälft var landskapet illa sargat. I landskapet fanns inte mindre än 2 000 ödehemman,¹ och det var inte ovanligt, att hela byar låg öde. I all synnerhet kriget 1643—1645 åstadkom stor förödelse.² Vid danska

riksrådets rådslag om rustningarna 1657 avgav den skånska adeln övertygande skildringar av tillståndet och det sista krigets verkningar. Bl. a. heter det ”och hvis ringe træware der ikke kunde bortføris, hafuer de i sønder huggit, opbrendt, saa at dette gansche Landh er endnu udi grunden ruineret och forarmet”.³ Om Skytts och Vemmenhøgs härader — vilkas kvarnmaterial bildar utgångspunkten för uppsatsen — säger Cronholm, att de vid sekelskiftet 1600—1700 var så illa medfarna, att tredjedelen eller hälften låg öde.⁴ Delvis tycks t. ex. kriget under Christian V haft karaktären av rena härjningståg, då starka kårer skickades ut i Skåne för att ödelägga landskapet. ”Fienden sägs på somliga orter hava betett sig mer än okristligt”, heter det hos Cronholm.⁵ Ödeläggelsen i Skåne var f. ö. så stor att Karl XI såg sig föranledd att föra en ren kolonisationspolitik, som

¹ O. Bjurling, *Skånes utrikessjöfart 1660—1720*, s. 159. Lund 1945.

² S. Dahl, *Torna och Bara*, s. 31. Lund 1942. År 1645 gjordes en inventering av krigsskadorna i Skåne, varvid även kvarnarna upptogs. Se S. Kraft i *Ystads historia I*, Ystad 1956, s. 119 f. och not 51.

³ P. Becker, *Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III*, d. I, s. 147. Köpenhamn 1847.

⁴ A. Cronholm, *Skånes politiska historia*, d. II, s. 182. Lund 1847—1851.

⁵ Cronholm, a. a., d. II, s. 191.

framgår av ett brev daterat den 26 november 1679.⁶

I det gamla bondesamhället intog kvarnen en central ställning. Kvarndriften är också den äldsta livsmedelsindustrin. Forntidens handkvarnar började vid tiden för Kristi födelse ersättas av vattenkvarnar, och vattenkvarnarna fick på 1100-talet och 1500-talet sitt komplement för vattenfattiga trakter i stubbamöllan, resp. den holländska väderkvarnen.

I Skåne fanns vid den här behandlade tiden: skvaltör, dvs. vattenkvarnar med horisontellt vattenhjul och främst använda av allmogen till husbehovsbruk; hjulkvarnar som var större vattenkvarnar med vertikalt vattenhjul och som i huvudsak ägdes av Kronan och frälset och nyttjades till yrkesdrift; stubbamöllor, dvs. den äldsta typen av väderkvarnar, använda dels vid godsen främst till husbehov, dels till yrkesdrift och då i största utsträckning ägda av kyrkan. Skvaltorna, som i stor mängd uppförts av bönderna i skogstrakterna, hade en ringa kapacitet och saknade därför större ekonomisk betydelse. Viktiga var däremot hjulkvarnar och stubbamöllor med större kapacitet än skvaltorna. Dessa kvarnar, som i regel var uppförda i de bördigare trakterna, tillgodosåg den omkringboende icke kvarnägande allmogens malbehov. De var således byggda att tillfredsställa behovet för större samlingar människor.

Med tanke på den svåra ödeläggelse, som drabbade 1600-talets Skåne, är det helt naturligt, att också kvarnar skattade åt förgängelsen i stor utsträckning under krigsperioden. Till viss del har orsaken härtill säkerligen varit den vanmakt näringarna allmänt råkade i till följd av

⁶ Samlingar till Skånes historia, 1868—1869, s. 38.

krigens osäkra förhållanden. Exempel finns även på att utskrivning av möllare gjort att kvarnar lagts öde,⁷ även om sådana belägg inte är talrika. Talrikare är emellertid både från detta och andra krig beläggen på kvarnar som direkt bränts ner. Så heter det i Veiger-Smiths krönika: "Item brendis weer møllerne off ridderskabet wdi Skaane den 18 Augusti (1535), for hues skyld de wdij Malmø nedbrøde deris gaarde, som de wdij stadenn haffde."⁸ Och i Nils Skyttes dagboksanteckningar: "och uppbrände jag med mina utkommenderade efter min specification nämligen: Kärraboda, Räfteorp, Smålatorp, Månstorp 2 möllor och 1 hus därtill en gammal bonde kaputerades och lågo vi om natten i Lönsboda."⁹ I 1600-talets krig led flera av godsens kvarnar av krigshärjningen, så omtalas t. ex. att tillsammans med Rönneholms gods tre till godset hörande kvarnar brändes upp.¹⁰ Av Kvarnkommissionens protokoll framkommer, att kvarnar runt om i Skåne ödelagts under kriget. Hårdast drabbades av uppgifterna i KK att döma emellertid kvarnbeståndet i Vemmenhøgs härad. Antalet kvarnar var här visserligen konstant 25 vid två undersökningstidpunkter, 1624 och 1698, men detta visar bara att återhämtningen varit god. Direkt förstördes här genom krigets härjningar 16 % av kvarnarna, som framgår av KK:s protokoll. Mycket tyder på att den verkliga siffran i själva verket var högre. I Skytts härad hade under samma period 25 % av kvarnarna försvunnit. Orsaken härtill

⁷ T. ex. kyrkans väderkvarn i Örum, Kvarnkommissionens protokoll.

⁸ Samlingar till Skånes historia 1871, s. 22.

⁹ Skånska samlingar 1892, s. 11.

¹⁰ C. G. Weibull, Skånska sätesgårdar 1682. Historisk tidskrift för Skåneland, b. V, s. 65. Lund 1903—1921.

uppges i intet fall, men man har all anledning att förmoda, att krigshärjningar även här spelat den största rollen.

Procenten krigshärjade kvarnar i Vemmenhög och — som man kan anta — Skytts ter sig så hög, att man har rätt att fråga sig, om krigen kanske drabbade kvarnarna särskilt hårt. En statistisk jämförelse med den allmänna ödeläggelsen låter sig dessvärre inte göras, utan man får nalkas problemet på andra vägar. Av intresse är och som stöd för vår förmodan kan anföras, vad den danske kulturgeografen Steen B. Bøcher säger om de jylländska kvarnarna. "Krigsbegivenhederna i Jylland gik særlig haardt ud over de Møller, der laa paa Alfartvej; saaledes omtales efter Trediveaarskrigen en hel Rekke øde Møller i Egnen omkring Hærvejen."¹¹ Resultatet av skånska kriget blev att $\frac{1}{3}$ av kvarnarna i det danska undersökningsområdet brändes ner. Bøcher gör följande reflexion: "For Møllerne var Svenske-krigene 1657—60 afgjort de mest ødeleggende, og saa vid vides gælder det hele Landet. Det ser næsten ud, som om Svenskerne bevidst har hjemsoegt Møllerne."¹² Men så långt befinner vi oss fortfarande på misstankarnas mark! — Det kan f. ö. nämnas att det i 1678 års generalorder till snapphanarna heter, att all hö och säd i Malmöhus län liksom gårdar, som trots kunglig befallning bärgat säden, skulle brännas. Om kvarnar säges intet.¹³

Fanns det någon speciell anledning, att kvarnarna skulle drabbas hårdare än andra byggnader i krig? I fred var kvarnen en nödvändighetsindustri i samhället,

en industri vars stora betydelse avspeglas i en omfattande lagstiftning. Levde människan inte allenast av bröd, utgjorde brödet likväl en viktig förutsättning för hennes existens. Genom att utriva så många av allmogens husbehovskvarnar som möjligt, skapade Krona och frälse i Sverige och på kontinenten ett tvingande monopol åt industri- eller tullkvarnarna. Denna politisk-ekonomiska utveckling saknar inte intresse. Praktiskt resulterade den i att det på de bördiga områdena, som ju till största delen ägdes av Kronan och frälset, var en mycket dålig malkapacitet per capita. Tillståndet var sådant i äldre tider, att jag endast mött ett belägg på att de malsökande bönderna ansåg malkapaciteten i trakten tillfredsställande: Alltså, i de bördiga trakterna fanns under normala befolkningsförhållanden en minimikapacitet. Däremot var kapaciteten större — framför allt under vår och höst — i de vattenrika skogstrakterna.

För hären, både den egna och den fientliga, måste kvarntillgången haft stor betydelse. Det var nödvändigt, att härarna från första början var väl provianterade.¹⁴ Inte minst viktig var givetvis brödprovianteringen, eftersom brödet utgjorde ett av de viktigaste livsmedlen. Man kan också se hur en intensiv brödbakning ingick i krigsförberedelserna.¹⁵ Rekvirerande av färdigbakat bröd från byar och städer var regel.¹⁶ Men det är ju allom bekant att denna provianteringsförberedelse med tidens dåliga förbindelser och annat var av ett illusoriskt värde. I all synnerhet torde detta gällt för längre

¹⁴ A. Campbell, *Det svenska brödet*, s. 182 f. Sthlm 1950.

¹⁵ A. Stille, *Fälttåget i Skåne och Halland 1657*, s. 136 och 142. *Hist. tidskr. f. Skåneland*, b. 2.

¹⁶ T. ex. Stille, a. a., s. 142 f., *Kancelliets brevböcker 1561*, s. 307. *Köpenhamn 1881—1950*.

¹¹ Steen B. Bøcher, *Vandkraftens udnyttelse*, s. 89. Köpenhamn 1942.

¹² Bøcher, a. a., s. 136.

¹³ *Samlingar till Skånes historia 1871*, s. 73.

krig, då provianteringsinstitutionen blev lätt sårbar genom missväxter och till följd av utskrivningar sjunkande produktionsförmåga. Hären fick till största delen lita till den improviserade försörjningen på krigsskådeplatsen. Taktiskt gav detta upphov till den brända jordens politik, som också tycks ha använts flitigt av danskarna i det skånska kriget.¹⁷ Bl. a. tvingade den danska politiken svenskarna i vinterlägret vid St. Harrie och Örtofta att hämta sitt bröd från Markaryd.

Man måste emellertid komma ihåg, att bortförandet av säden inte automatiskt satte kvarnarna ur funktion. Dels hämtades säd — det rörde sig således inte alltid om färdigbakat bröd — från det egna landet, dels uppbringade strövkärerna säd från områden, som låg långt ifrån krigsskådeplatsen. På så sätt måste förekomsten av kvarnar haft en stor taktisk betydelse. Att det verkligen förhåller sig så visas av ett brev från danske kungen till en tullare i Helsingör.¹⁸ Denne hade meddelat kungen, att han hade möjlighet att köpa råg från tre fartyg, som låg i Helsingörs hamn. På detta svarade kungen, att tullaren inte skulle köpa rågen utan låta fartygen avgå till fältlägren, eftersom det var ont om möllor i Helsingörstrakten. Däremot borde han göra allt för att komma över de 800 läster mjöl, som kom in i Sundet. Efter hand skulle de skickas till Köpenhamn och Krogen för att bakas till bröd. Det relaterade visar klart kvarnarnas betydelse för de krigförande. I fred som i krig var sädens malning avgörande för livsmedelsbehovet, och det måste ha varit av oerhörd vikt att kunna kontrollera den.

Granskar man urkunderna finner man, att kvarnarnas vitalitet för de krigförande ingalunda lämnats obeaktad. Under trycket av en hotande fientlig landstigning på Själland utfärdade Kristian IV den 10 februari 1658 en förordning, i vilken invånarna på Själland uppmanades, att föra sin egendom till Köpenhamn, Fredriksborg eller Kronoborg, så att fienden inte skulle kunna dra nytta av den. Vidare heter det:

”og dersom finden der paa landet skulle komme, da hafver enhver møller, vere sig paa vand- eller veirmøller, sin kvern at afbryde og den ene sten enten bortkaste eller sønderslaa, saa at finden ingen gagn deraf kand hafve. Dersom nogen herimod befindes at giøre eller finden herimod, som forskrefvet staar, behielpelig at vere, da ville vi saadane i sin tid som vore befalings ofvertredere tilbørlig vide at straffe, saa som de andre vore kere tro och lydige undersaatte, som dette efterkommer, med kongelig gunst og naade bevogen forblifve.”

Dessa förhållningsorder upprepades i ett öppet brev till undersåtarna i Skåne den 12 februari 1658, varvid också påbjödes, att smederna skulle demontera sina bälgar och föra in dem i fästningen så att fienden inte fick något gagn av dem.¹⁹

Christian IV:s order syftade till en negativ, försvarstaktisk verkan. Genom att sätta kvarnarna ur funktion räknade han med att kunna försvåra den svenska försörjningen. Om ordern kunde utföras med yttersta konsekvens, skulle ju svenskarna tvingas sända erövrade eller på krigsskådeplatsen upphandlade spannmål tillbaka till svenskt område för att förmalas och eventuellt bakas där, vilket

¹⁷ Stille, a. a., s. 154.

¹⁸ Kancelliets brevbøger 1563, s. 319.

¹⁹ Corpus Constitutionum Daniae, d. VI, nr 320 och 322. Köpenhamn 1887—1918.

onekligen skulle vara en dryg procedur. I och för sig förklarar den danska ordern emellertid inte t. ex. nedgången i kvarnantalet i Vemmenhøgs härad. Det talas ju i den danska ordern inte om en fullständig destruktion av kvarnarna. Påbudet åsyftar blott att förmå möllarna att sätta kvarnen ur funktion. Nu är emellertid att märka, att denna order vände sig till möllarna för att utverka deras medverkan närmast på "frivillighetens" väg. Man kan emellertid vara säker om att de krigförande inte tvekade att tillgripa mera drastiska åtgärder till försvarstaktikens fromma, om de ansåg det behövt och framför allt om de kunde realisera sin åstundan. Att sätta eld på och fullständigt föröda strategiskt betydelsefulla kvarnar torde i själva verket hört till den normala krigföringen. Så omtalas t. ex. att svenskarna vid kapitulationen i Helsingfors 1742 brände upp stadens såg och mjölkvarnar.²⁰ — När dansken Bøcher förvånar sig över att så många kvarnar gått åt under skånska kriget och misstänker svenskarna för att medvetet ha förstört dem, är det således inte så säkert att han har rätt. Det kan mycket väl vara danskarna själva som var deras ödeläggare!

Sådana åtgärder syftade till att försvåra framryckning och uppehåll för den fientliga armén. Det är å andra sidan självklart, att det ofta kunde ligga i den anfallandes intresse att på samma sätt

²⁰ Allmogens riksdagsprotokoll den 31 aug. 1743. Malmö väderkvarnar drabbades ofta av krigets härjningar. Vid det danska infallet 1676 gavs order om att möllorna utanför staden skulle förstöras. En del flyttades dock in i staden. S. Kalling, Slottsmöllan i Malmö, s. 78 f., Malmö Fornminnes Förenings årsbok 1948; jfr också Cronholm, a. a., II, s. 302.

försvåra motståndarnas försörjning. Förmodligen gäller detta inte i så hög grad för den rörliga krigföringen som för belägringarna. I sin relation av den 1 augusti 1644 redogör Gustav Horn för hur svenskarna och de i Malmö belägrade danskarna vaktade och kämpade om säden, som växte runt staden. I stadens utkanter reste sig en mängd väderkvarnar — helt naturligt fanns det vid städerna alltid koncentrationer av kvarnar beroende på städernas tätare befolkning. Ehuru kvarnarna inte var belägna innanför stadsmurarna framgår det av skildringen, att de låg inom räckhåll för de belägrade och uppenbarligen till viss del utnyttjades av dessa. Givetvis var kvarnarna av vital betydelse för de belägrade samtidigt som de måste utgjort ett angeläget taktiskt mål för de belägrande. På grund av kvarnarnas belägenhet kunde svenskarna inte räkna med att för egen del få nytta av dem, men även negativa åtgärder kan ge positivt resultat. Gustav Horn fortsätter: "Uti denne förleden natt är ett parti av vårt folk utkommenderat, som haver stuckit ibrand alla väderkvarnar här vid staden, i allt (upp) till tio stycken, så att klockan två i natt stodo de alla i ljusan låga. Kvarnarna lågo fulla med råg och mjölsäckar, vilka våra ryttare först borttogo."²¹

Med dessa exempel har vi strängt taget fått svaret på frågan om förhållandet kvarnar—krig. Kvarnarna hade en viktig krigstaktisk betydelse — och de utsattes för förödelse i proportion därtill. Ytterligare exempel låter sig lätt framletas. — Här kan bl. a. nämnas, att Uddevalla sökte lindring i kontributionen 1719 bl. a.

²¹ Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, 2:a serien, b. VIII, s. 316. Sthlm 1888—1930.

med hänvisning till att stadens kvarnar blivit förstörda genom kriget.²²

Ytterligare ett par saker förtjänar emellertid påpekas. Ovan har bara talats om angelägenheten av att förstöra kvarnar i försvars- eller angreppstaktiskt syfte. Men detta är bara den ena sidan av saken. Samtidigt var det givetvis högst angeläget för angriparen att bevara så många kvarnar som möjligt, liksom det var nödvändigt för försvararen att vara så väl rustad som möjligt. För att ta den sista frågan först belyses den bl. a. av talrika avbildningar av väderkvarnar från medeltiden, där dessa byggts upp inom fortet eller på själva murarna. I Sverige torde man inte kunna uppleta någon garnisonsstad, som inte varit försedd med erforderliga kvarnar, om bara de yttre betingelserna tillätit det.^{22b} — Frågan vad dessa militära kvarnar kan ha betytt för den tekniska utvecklingen av mölleindustrin får lämnas öppen. Här kan dock nämnas, att Karlskrona amiralitetskvarn i Lyckeby kunde mala 100 tunnor säd på 17 timmar enligt J. Fischerström, vilket är en efter tiden imponerande siffra.²³ — Även vid de svenska fortet i utlandet tycks kvarnen ha ingått i standardutrustningen.²⁴

Kvarnar på erövrade mark åtnjöt också svenskarnas omsorg, vilket med tanke på vad som ovan framkommit inte är så märkligt. Så heter det i Gustav Vasas krigsartiklar från 1535, den 15:e punk-

ten: "Till det femtonde skall ock ingen någon kvarn eller bakugn, utan officerens vetskap eller vilja sönderriva, fördärva, eller förbränna."²⁵ Senare visar sig samma omsorg om erövrade kvarnars bevarande bl. a. i Karl XI:s krigsartiklar av den 2 mars 1683. I den 99:e punkten heter det: "Ingen skall understå sig, utan order, sätta eld på någon stad eller by, mycket mindre i kyrkor, hospitaler, skolor eller mjölkvarnar, ej heller nedriva eller fördärva bakugnar, hus, någon bonde-redskap eller annat slikt."²⁶ Man märker den upphöjda placering kvarnarna förlänats tillsammans med kyrkor och sjukhus! I praktiken tycks man inte ha förfarit så human med de erövrade kvarnarna. Mången gång har det väl nästan varit möllaren likgiltigt, om kvarnen stått kvar eller ej, eftersom ockupanterna helt enkelt tycks ha konfiskerat kvarnarna till arméns fromma.²⁷

Vad som kanske skulle varit intressant att söka reda ut är vad en sådan kvarnpolitik, som redovisats för i uppsatsen, kan ha lett till för praktiska konsekvenser för de krigförande. I vad mån kan kvarnarna ha inverkat på marsch-rutter och lägerslagning? Åtminstone för författarens amatörsinne ter sig detta som en tankeväckande fråga, vars svar, det dock inte är honom unnat att lämna. Dock vill jag framhäva en passus, som tycks peka på att frågan inte är alldeles verklighetsfrämmande. Den är hämtad ur en redogörelse till Kungl. Maj:t av den

²² Borgarståndets riksdagsprotokoll den 23 febr. 1719.

^{22b} Garnisonskvarnarna, som givetvis i första hand var till för besättningens bruk, kunde även mala för borgarna. Se t. ex. S. Kalling, a. a., s. 83.

²³ J. Fischerström, *Economiska dictionnairen*, b. III, s. 383.

²⁴ Oxenstiernas skrifter, serie I, b. IV, s. 85. Stockholm 1888—1950.

²⁵ Gustav I:s registratur, b. X, s. 49. Handlingar rörande Sveriges historia. Stockholm 1861—1916.

²⁶ Stadgar... angående Swea Rikes Landt-Milice, b. I, s. 276. Stockholm 1762—1814.

²⁷ Se t. ex. Oxenstierna serie I, b. IV, s. 282 och 581.

25 september 1579 och berör läget vid Narva.²⁸

”Och så länge vi efter artilleriet hava här förtövat, hava fienden ifrån Pleshowen förstärkt dessa befästningar med en hop strelitzar och annat parti, så att de i det närmaste på fotfolk så starka där inne är, såsom vi här med E. K. Maj:ts krigsfolk vara kunna, såsom ock att folket är mycket avkommet här uti ’Fettalielöse’, efter de föga kunna föra med på någon lång väg till sina nödtorfter, intet finner man heller för sig där vi än hava framdragit, och var än på några orter funnes råg, fås den icke att malas, ty fienderna hava alla kvarnar själva fördärvat, på det de icke skola komma E. K. Maj:ts krigsfolk till nytta, och för den skull är på bröd såväl hos ryttare som knektar den största mangel.”

Läget för de svenske var besvärligt, inte minst genom kvarnarnas förstöring. Med hänsyn till bl. a. ovan uppräknade omständigheter, ansåg befälhavarna det klokast att dra sig tillbaka. Därmed har lämnats ett exempel på hur kvarnarna åtminstone bidragit till att påverka krigshändelserna. Mer än ett uppslag är denna tanke inte, men kanske är det inte alldeles omöjligt att uppslaget kan bära någon liten frukt.

Avslutningsvis kan några ord nämnas om en kvarntyp, vars förekomst i hög grad torde ha påverkats av krigstaktiska skäl; hästkvarnen. Kvarnar som drogs av djur var en gång allmänna i romarriket. I Danmark tycks de av Kancelliets brevböcker att döma varit förhållandevis vanliga på 1500-talet som husbehovskvarnar. Det framgår ej alltid med säkerhet var dessa hästmöller var belägna, dock förefaller det som om de i förvånansvärt stor utsträckning uppförts på landsbygden. Hästkvarnen var annars den karakteristiska stadskvarnen. I KK:s protokoll för

²⁸ Handlingar rörande Skandinaviens historia, b. XXXVI, s. 225. Stockholm 1816—1865.

Skåne nämns blott en hästkvarn, och denna tillhörde en väderkvarn på Simrishamnns stads grund. Endast två djurkvarnar från den sydsvenska landsbygden är bekanta för författaren. Den ena låg i Borrby i Skåne och var enligt jordeboken nyuppförd 1825. Den andra var belägen i Vallåkra i Småland. Den senare drevs av oxar och övergavs snart för sin ringa kapacitets skull.²⁹ Däremot förekom hästkvarnar förhållandevis ofta i städerna. I Stockholm hade bagarämbetet rättighet att till eget husbehov uppföra över tjugo hästkvarnar.³⁰ Men hästkvarnarna användes inte bara som husbehovskvarnar utan även till tullmäld.

Hur kunde det nu komma sig, att denna ineffektiva kvarntyp uppfördes just i städerna, där kraven på kvarnar med god kapacitet var som störst på grund av befolkningskoncentrationen? För senare tider har den tilltagande högbebyggelsen, som kunde vålla väderkvarnarna åtskilligt besvär, spelat en viss roll, men detta förklarar inte de äldre förhållandena.

Mot bakgrunden av vad som tidigare framkommit ter sig problemet emellertid inte så olösligt. Väder- och vattenkvarnarnas placering var beroende av de geografiska betingelserna. Detta gjorde att dessa kvarnar ofta måste anläggas utanför stadsmurarna eller, som fallet kunde vara med väderkvarnarna, på murarna. Ofta synes vattenkvarnar ha anlagts i anslutning till vallgravssystemet t. ex. vid tilloppets mynning.³¹ Detta gjorde, att så belägna kvarnar inte kunde göra staden eller borgen sin tjänst vid belägringar — även väderkvarnar på murarna måste ha

²⁹ J. Stolts minnen, s. 62. Kalmar läns fornminnesförenings meddelanden 1935.

³⁰ Fischerström, a. a., b. III, s. 451.

³¹ Se t. ex. A. Freitag, *Architectura militaris*, fig. 140. Amsterdam 1665.

utgjort ett sårbart mål för den fientliga beskjutningen. Hästkvarken, som kunde inrymmas var som helst var däremot förträfflig vid krigstillstånd. Man kan därför tolka dess förekomst i städer och borgar som taktiskt betingad, den var en reservkvarn för eventuella belägringstillstånd. Från t. ex. de skånska fästningarna är hästkvagnar kända relativt tidigt. Så omtalas en hästmölla på Malmö slott i ett brev den 15 jan. 1586, och den 26 februari 1556 fick abboten på Herrevads kloster i uppdrag att låta hugga timmer för en hästmölla på Landskrona slott.³²

Även militäringenjörer är angelägna om att framhålla hästkvarkens förträfflighet som fästningskvarn. Kraftigt betonar detta av Gustav Adolfs holländske fortifikationsingenjör Adam Freitag, som säger:

”Det är nödvändigt, att kvarnar finns i fästningen, vilka man under vissa förhållanden bara kan använda i fredstid, eftersom vattnet till kvarnen kan ledas bort vid belägring. Det vore därför önskvärt, att man också hade hästkvagnar i fästningen. Det är visserligen brukligt, att man bygger väderkvarnar på vallarna, men eftersom man inte så lätt kan använda dessa under belägring så är det bättre, att man i fredstid anlägger hästkvagnar; skulle man också vilja anlägga väderkvarnar låter detta sig väl göras, om de bara inte bygges på vallarna.”³⁴

Det var emellertid inga nyheter Freitag gjorde sig till förespråkare för — som vi sett hade dessa idéer redan tidigare tillämpats även i Norden. Mycket klart framgår hästkvarkens krigsstrategiska motivering redan hos Olaus Magnus, där det heter:

³² Kancelliets brevbøger. Den 10 februari 1625 fick f. ö. Sigurd Grubbe i uppdrag att uppsätta en ny hästmölla bakom stallen på Malmöhus slott.

³⁴ Freitag, a. a., s. 50.

”Kvarnar med hjulverk, som dragas av hästar, uppsättas med dyrbara och vidlyftiga anordningar av furstarna i deras borgar och av de stora städerna i särskilda byggnader, då man tänker sig möjligheten att nödgas uthärda en belägring. Och härvid lägger man så mycket mera an på en sinnrik och varaktig inrättning, som det just plägar ingå i fiendens planer att avleda det naturliga vattnet, där det väller fram.³⁵ Även handkvarnar och foteller trampkvarnar förekomma talrikt överallt i Norden. De betraktas som lättillgängliga verktyg att i första hand lindra den värsta nöden och användes därför, även de, mest vid belägringar . . . Vid belägringar gäller de inneslutnas första omsorg att trygga kvarnarna, så ock vattenledningarna och de förborgade källädrorna, att ej vattenflödet måtte ledas bort.”³⁶

Med dessa exempel på hur de latent krigs krig bidrog till att i viss mån utbilda även fredstidens kvarnbestånd avslutas studien. Det kan sägas vara symptomatiskt för förhållandet krig—kvarnar, att den kvarntyp som växte i krigets skugga var den efter handkvarnen minst effektiva.³⁷

³⁵ När barbarerna år 536 belägrade Rom avspärrade de vattentillförseln från akvedukterna. Enligt traditionen var det på det sättet de s. k. bättkvarnarna uppfanns som en nödatgård. Mycket orealistiskt antar C. Curwen, att barbarerna, djupt imponerade av hjulkvarnen, därefter förde den med sig över kontinenten. Curwen, *Plough and pasture*, s. 113. London 1946.

³⁶ Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, 13:12. Olaus Magnus överdriver betydligt, när han säger, att handkvarnen mest användes vid belägringar. Som malt- och fattigmanskvarn har den använts i Sverige åtminstone till 1900-talets början. Emellertid var handkvarnen även en militärkvarn och ingick i de militära enheternas utrustning. Även fästningarna var försedda med handkvarnar. År 1699 nämns att det fanns 41 brukbara handkvarnar på Kastellet i Malmö, Kalling, a. a., s. 80.

³⁷ Kanske är detta att göra kriget orättvisa! Åtminstone är det möjligt, att den roterande handkvarnen — för sin tid en förnämlig uppfinning — delvis spreds genom de romerska soldaterna. Jfr Curwen, a. a., s. 109.

Zusammenfassung

Die Mühlen spielten in früheren Zeiten eine sehr bedeutende Rolle in der Gesellschaft, was aus einer weittragenden Gesetzgebung deutlich hervorgeht. Aber auch wenn Krieg geführt wurde, war es ein lebendiges Interesse, dass die Mühlen im Betrieb waren, denn es war für die Kriegführenden sehr wichtig, Mühlen zur Verfügung zu haben um die Versorgung der Armeen zu sichern. Die strategische Planung mit Hinsicht auf die Mühlen war teils von offensivem, teils von defensivem Charakter. Die frühere spiegelt sich in Kriegsartikeln ab, in denen die eroberten Mühlen in Schutz genommen wurden und ihr Zerstören durch Feuer verboten wurde. Die Beispiele einer defensiven Strategie kommen doch häufiger vor. Beim Rückzug und bei der Kapitulation wurden die Mühlen zerstört, damit sie nicht in die Hände des Feindes geraten sollten, wobei das Hervordringen der feindlichen Armee erschwert wurde. In gewissen Fällen wurden Vorschriften erlassen, in denen den Müllern selbst befohlen wurde, die Mühlen ausser Betrieb zu setzen. Bei Belager-

ungen war es einer der Hauptziele der Belagerer, die Mühlen der Belagerten zu vernichten. Die Bedeutung der Mühlen bei der Kriegführung hatte zur Folge, dass sie sehr schwer vom Kriege betroffen wurden. Der Verfasser schlägt die Möglichkeit vor, dass der Zustand der Mühlen die Marschrouten und das Aufschlagen von Lagern beeinflusst haben könnte.

Schliesslich wird hervorgehoben, dass die latente Kriegsgefahr in erheblichem Grade dazu beigetragen hat, eine besondere Art von Mühlen zu verbreiten: die Pferdemühle. Die Pferdemühlen kamen trotz ihrer niedrigen Leistungsfähigkeit ziemlich häufig in den schwedischen Städten vor. Sie ist als eine Not- und Belagerungsmühle anzusehen, was auch von Olaus Magnus 13:12 hervorgeht. Eben für Städte und Forte wurde die Pferdemühle empfohlen, u. a. vom holländischen Militär-ingenieur Adam Freitag. Die Verwendung der Pferdemühle in den schwedischen Landgemeinden setzte sich niemals durch.

En reform av silverstämplingen i Norrköpings guldsmedsämbe

Av *Brynolf Hellner*

I guldsmedsämbetet i Norrköping beslöts åren 1735 och 1736 vissa förändringar i fråga om silverstämplingen, varigenom anbringandet av stads- och provinsstämplarna fick en ny betydelse. Reformen har ett allmänt intresse, icke minst därför att den indirekt låter förstå att det i Norrköping tidigare varit litet si och så med kontrollen av silvret, ett förhållande som säkerligen icke var utmärkande enbart för den staden.

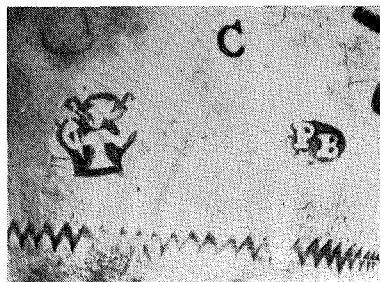
Saken togs upp i samband med att den gamle äldermannen Arnold van der Hagen på en kvartalssammankomst den 9 augusti 1735 avsade sig äldermanskapet, som han då hade innehaft sedan 15 augusti 1706. När han avträdde var han icke mindre än 71 år. Man må därför icke förtänka honom, att han ansåg sig vara mindre lämpad att "resa i Provincien omkring, såsom och eljest embetet betiena". Ämbetets vid avsägelsen uttalade protester voro också säkerligen mer formella artighetsfraser än allvarligt menade. Men enligt de förordningar man

levde efter, Stockholms guldsmedsämbetes skrå 1622 och ett komplement av riksvärdien Antoni Grill 13/8 1690, innehades äldermanskapet på livstid. Grills skrivelse är nu tyvärr förkommen men överensstämde säkerligen med ett "Guld Smeds Skråd" från Grill 30 augusti 1690 som guldsmederna i Malmö fick och som finns i Malmö museum.

Omedelbart sedan den gamle äldermannen avtackats skred man emellertid till val av de båda kandidater till sysslan ämbetet enligt ordningen hade att förelägga borgmästare och råd för utseende av ny älderman. Ämbetets val föll på bisittaren Johan Zettersten och mästaren Johan Pettersson Berg, därefter utsågos två kandidater till en samtidigt ledigbliven bisittarsyssla. Sedan detta var undanstökat upptogs frågan om anskaffandet av nya stämplars. Hur frågan väckts framgår icke av protokollet men förslaget var i detalj genomtänkt och förefaller vara väl förberett just för detta tillfälle. Att det lades fram just sedan den gamle älder-

mannen avgått är väl ingen tillfällighet. Å andra sidan har säkerligen också den vid sammankomsterna närvarande politieborgmästaren tagit verksam del i sakens drivande, då reformen mer syftar till att tillgodose det allmännas intresse än mästarnas. Politieborgmästaren var den 39-åriga Olof Ekerman, samtidigt en driftig affärsman. I själva frågan framträder han dock knappast i protokollen, där endast beslutet anges. Detta gick ut på att två nya stämplat skulle anskaffas, en provinsstämpel och en stadsstämpel. Av dessa skulle åldermannen i sitt personliga förvar ha provinsstämplarna för att använda på sina resor i provinsen. Så långt är beslutet helt i enlighet med gammal ordning, en ordning som fått fastare form i Riksvärldens skrivelse av 1690. I åldermannens åliggande ingick av gammalt att kontrollera silvret hos mästarna i provinsen dels i de städer i "förstendömmet" som icke hade egna ämbeten men framför allt på marknaderna. Det nya i Grills ordning 1690 är att åldermannen till sitt förfogande skulle ha en "särdeles dertill gjorder Stempel af provincien stempela" att slå på det godkända silvret. Tidigare hade man nöjt sig med att slå sönder sådana arbeten som icke voro fullödiga, från 1690 fick man också en taxa för vad det kostade att få sitt silver proberat och stämplat, 1 öre kopparmynt för det som var under 16 lod och för det som var tyngre 1 öre kopparmynt för var mark.

Därmed var det sålunda intet nytt i beslutet den 9 augusti 1735, även om man kan förstå att det tidigare brustit i tillämpningen. Annorlunda var förhållandet med den nya stadsstämplarna i Norrköping. Denna skulle i fortsättningen förvaras i ämbetets låda, vilket i sin tur innebar att också de båda bisittarna måste vara när-

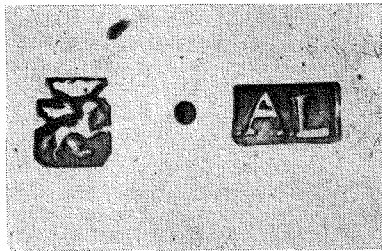

Norrköpings stadsstämpel från 1736 på en bägare från 1738 av Johan Pettersson Berg.

varande, då den skulle användas. För Norrköpings del bestämdes att stämpling skulle äga rum tisdagar och fredagar. På tisdagarna kl. 9 hade bisittarna att självmant infinna sig till förrättningen, varvid allt färdigt eller nästan färdigt arbete skulle kontrolleras och approberas samt förses med stadsstämplarna. Fredagarna skulle stämpling ske endast om någon anmälde sig.

Nästan exakt en månad efter denna sammankomst den 10 september kommo mästarna på nytt tillhoppa. Borgmästaren meddelade först att magistraten utsett Johan Pettersson Berg till ålderman och Paul Zackun till bisittare. Därefter kom frågan om stämplingen upp på nytt. Utom att beslutet från föregående kvartal konfirmerades beslöts nu också att en serie stansar till årsbokstäver samtidigt skulle anskaffas, "ett afwigt Alphabet", som det heter i protokollet. I samband därmed fattades också ett annat viktigt beslut, nämligen att mästarnas egna stadsstämplat skulle bäras upp på "Embetshuset" samt där utfilas och — typiskt nog — för framtiden förvaras i lådan.

Åldermannen lät sedan göra de nya stämplatarna hos pitzerstickaren mästare Anders Eklöf (Andreas Ekelöf) i Stockholm. Samtidigt tillverkades en eklåda,

Östergötlands provinsstämpel på en dryckeskanna av Anders Limmell (1733—1756) i Linköping, sannolikt Arnold von der Hagens, ej den från 1736.

vari stadsstämpeln och bokstavsstämplarna skulle förvaras under två lås. Därmed räckte det med att en bisittare var närvarande vid förrättningen. I samma låda förvarades också "svisselerstreken", svisselerstickeln, det redskap varmed proven för kontrollen togos. I enlighet med beslutet lämnade sedan mästarerna in sina stadsstämplar, och vid ett sammanträde den 6 april följande år besågos de nya stämplarna och de gamla inlämnade. De senare filades därefter ut och inlades i lådan. Vid detta tillfälle lämnade förre äldermannen van der Hagen den intressanta upplysningen att han aldrig haft någon stadsstämpel, utan i stället slagit provinsstämpeln. Icke heller den nye äldermannen hade haft egen stadsstämpel. I stället hade han stämplat hos förre äldermannen.

Så beslöts att de nya årsbokstäverna skulle tagas i bruk och att 1736 skulle få bokstaven A. Också bokstavsstämplarna lades i lådan.

I fortsättningen erinrades på sammanträdet om att mästaren Carl Björkman, som 1735 flyttade från Norrköping till Nyköping behållit Norrköpings stadsstämpel och även senare stämplat med denna. På liknande sätt var det med Myrmans änka. Efter mannens död 1730 ha-

de hon flyttat till Söderköping och där i fortsättningen stämplat sina arbeten med mannens stadsstämpel. Båda dessa stämplat skulle enligt beslutet liksom de andras inlämnas till ämbetet, vilket också skedde. Redan vid nästa sammankomst den 17 december uppvisades de av äldermannen och inlades i lådan tillsammans med de andra mästarernas stämplat.

Vid samma tillfälle frågade borgmästaren, hur det gick med den nya stämplingen. Äldermannen Johan Pettersson Berg svarade att det gick "så någorlunda väl till" och att han och bisittarna stämplat det silver som under året tillverkats. På en särskild fråga från borgmästaren angav han dock att han erfarit, att Henrik Norin emellanåt skulle ha underlåtit att stämpla sina arbeten genom ämbetet. Saken renderade Norin en varning, och efter detta framkomma inga sådana klagomål i protokollen. Systemet tycks ha fungerat bra. Vid ett sammanträde den 8 augusti 1739 fann borgmästaren anledning att uttrycka sin tillfredsställelse med det sätt på vilket stämplingen sköttes i staden.

Går man så till de bevarade föremålen finner man, att Arnold van der Hagen verkligen har ett flertal arbeten med enbart provinsstämpel i stället för stadsstämpeln. Men det gäller icke allt hans silver före 1736. Sålunda förekommer den äldre stadsstämpeln med en krönt yxa på några av de tidigare arbetena, bl. a. på en ståtlig, driven ljusstake och en likaledes rikt dekorerad vinkanna i Sankt Olai kyrka i Norrköping. Om han sålunda icke haft en egen stadsstämpel har han väl därvid fått stämpeln slagen av äldermannen på samma sätt som han själv, då han blivit älderman, anlätades av Johan Pettersson Berg, när denne be-

hövde få stadsstämpeln eller möjligen provinsstämpeln slagen. Stadsstämpeln från 1736 är relativt stor och har en knäbild av Sankt Olof framifrån med yxan i högra, riksäpplet i vänstra handen. För Norrköpings del innebar den nya ordningen att stadsstämpeln därmed blev kontrollstämpel i egentlig mening. Allt silver från stadens verkstäder kontrollerades av åldermannen i minst en bisittares närvaro och försågs om det var fullödigt med stadens stämpel.

Som man kunde vänta sig är provinsstämpeln betydligt mindre vanlig. I själva verket är den nya ännu ej identifierad. Kontrollen gällde här icke samtliga arbeten, utan åldermannen tog endast enstaka stickprov. På samma sätt som tidigare var fallet också i landet för övrigt svarade varje mästare själv för sina arbeten genom sina stämplor. Detta såvida icke åldermannen undersökt föremålen, i vilket fall han genom att slå provinsstämpeln angav att han kontrollerat saken.

Att stämpeln är så sällsynt kan utom vad som ovan sagts också förklaras av att den troligen använts mycket kort tid. Hur härmed förhåller sig beror på hur ett beslut i Norrköpings ämbete den 8 augusti 1739 skall tolkas. Tydligt hade

kontrollen i de anslutna städerna aldrig tillfredsställt ämbetet och framför allt icke borgmästaren i Norrköping. Redan 3 maj 1738 genomdrev den senare att årsbokstavsstämpling också i dessa städer skulle ske och att början med A skulle göras redan samma år. Efter besök av åldermannen i Skenninge och Linköping följande år beslöts att stämplingen i städerna utom Norrköping skulle äga rum i närvaro av alla mästare i respektive stad. Borgmästaren åtog sig att därom underätta de berörda magistraterna.

Hur det förhåller sig med efterlevnaden av dessa beslut undandrar sig på grund av det alltför ringa källmaterialet vårt bedömande. I Nyköping ha mästarna dock av allt att döma fortsatt med sin efter Stockholm upptagna bokstavsserie. Av protokollen att döma har ämbetet emellertid i fortsättningen icke haft anledning att göra några erinringar. Att förhållandena över huvud taget i landet icke voro tillfredsställande, åtminstone icke enligt de ledandes uppfattning, måste man väl anse framgå av att det statliga kontrollsystemet 1754 infördes.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

GÖRAN LINDAHL: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800—1950*. Sthlm 1955. 175 s.

Den tes, som med stor framgång drives i detta arbete, kan kort sammanfattas så: kyrkoarkitekturen växlar alltefter de funktioner, kyrkorummet är avsett att tjäna. Även den torftigaste nygotik har en gång uppfattats som meningsfull, som betydande något. Förf. följer kyrkoarkitekturens utveckling från nyklassicismen över väckelserna och den kyrkliga restorationen med nygotiken i Brunius', Edelsvärds och Zettervalls anda fram till folkkyrkotankens genombrott och Lars Israel Wahlman, och han kan i denna utveckling avläsa de teologiska och kyrkohistoriska förändringarna. Också i den låg- och frikyrkliga arkitekturen avläses samfundens bärande idéer och de syften den religiösa verksamheten gick ut på.

Presentationerna av de olika strömningarna inom kyrkobyggnadskonsten och de arkitektoniska uttrycken för dessa är träffsäkra och såvitt jag kunnat finna invändningsfria. Något annorlunda förhåller det sig kanske med den historiska tolkningen och bestämningen av vilka funktioner kyrkorummen avsåg att tjäna. En invändning bör här riktas mot boken: kyrkornas omedelbara funktion av församlingskyrkor har inte tillräckligt uppmärksamats (jfr dock om Edelsvärd, s. 81 f.). Inte ens i början av 1800-talet var församlingen så passiv, som förf. tycks mena s. 23 f. Det nyklassicistiska kyrkorummet måste, framhåller förf., utifrån upplysningens syn på prästen som pedagog och folkupplysare utgestaltas så att det var "lämpligt som auditorium, dvs. ljusst, rymligt och överskådligt" (s. 24). Synen på församlingen är emellertid här väl så in-

tressant som synen på prästens funktion. Församlingen skulle inte blott lyssna utan också andaktsfullt tillbedja; kyrkorummet måste också vara lämpligt som plats för samfällt lovoffer till skapelsens, lyckans och dygdens Gud.

Den sena nyklassiska kyrkan bestämmes sedan till sin funktion som en väckelsesal, men var ju väsentligen alltfört ett rum för samfällad kultisk gemenskap. Förf. har inte nog klart sett den skiftande innebörden i begreppet väckelse. Den kyrkliga väckelse, som flera av dessa kyrkor hör samman med, var en församlingsväckelse, som visst höll på ämbetet — inte bara Schartau och Per Nyman — och som rymde åtskillig av upplysningen beroende religionspedagogik (obs. Schartaus beroende av upplysningen, jfr s. 25, där förf. skriver, att prästen "inte stod som innehavare av ett gudomligt ämbete eller som pedagog i de upplysta idéernas tjänst"). Det är först långt fram under nyevangelismen vi får prästen som uppträder "som en omvänd, helt inriktad på att göra åhörarna delaktiga av sin egen upplevelse av synd och frälsning". Riktigt är givetvis att formgivningen tedde sig tämligen likgiltig, men det hör inte så mycket ihop med att kyrkorummet skulle vara "ramen kring åhörarnas väg till omvändelse och tro" (s. 26) utan med att det kallande, upplysande och frälsande Ordet var det viktigaste i församlingens gudstjänst och krävde både samfällt och individuellt engagemang.

Snarast borde väl denna sena nyklassiska kyrka (ex. Tving i Blekinge) bestämmas som ett rum för kyrkligt-pietistisk folkfostran, ofta enligt nådens ordning, alltid inom det gamla sockenlivets ram. Vad förf. menar, när han s. 26 skriver, att i dessa kyrkor församlingens "reaktion blev gudstjänstens mest betydelse-

fulla inslag" är inte fullt klart; möjligen har senare väckelserörelserns metodik här föresvävat förf. Men hur skulle församlingen i de kyrkliga väckelsebygderna reagera i gudstjänsten annat än genom att aktivt lyssna, i sitt inre vara samlad och bedjande (som under det tysta Fader vår) och flitigt nyttja nattvarden?

Den kyrkliga restaurationen syftade ju också till sockenlivets restaurering. Carl Georg Brunius markerar givetvis på sitt sätt en vändpunkt. Hans svärmeri för medeltiden och hans krav på andaktsväckande kyrkorum synes mig emellertid snarast höra samman med romantiken och nyhumanismen; av särskilt intresse är Brunius' omsorger om altare och kor. Det ljusa koret för i tankarna Wallins ord om kyrkan som "himlens port", dit församlingens blickar ständigt skulle gå i lovsång och bön. Detta kan mycket väl passa in i den bild förf. s. 76 ger av Brunius som en man, som var "religiös på ett högst genomsnittligt sätt".

I avsnittet om den zettervallska nygotikens samband med den lundensiska högkyrkligheten har förf. enligt min mening lyckats mycket skickligt tolka det märkliga nygotiska genombrottet och dess samband med den kyrkopolitiska situationen och med de personella konstellationerna (s. 100). Hos strängnäs-biskopen U. L. Ullman (s. 97) skymtar den starkt kultiskt präglade församlingssyn, som låg bakom: församlingen, som skulle samlas i dessa kyrkor, tänktes vara på väg mot evigheten, ständigt föremål för Guds handlande, i Ord och Sakrament; endast gotiken med de uppåtrivande pelarna och valven och med "den mot rymden uppstigande tornspiran" kunde erinra om "frälsningshistoriens ljusa, härliga framtids mål", dit kyrkan och församlingen var på väg.

De langletska centralkyrkorna var mera Ordets än nådemedelsförvaltandets kyrkor. När Langlet mot nygotiken hävdade, att församlingen var det religiöst väsentligaste (s. 104), bör kanske uppmärksammas, att detsamma kunde även den lundensiska högkyrkligheten säga: utifrån sin organiska kyrkotanke slog man vakt om församlingen och ämbetet var av Kristus givet åt församlingen, men av denna anförtrött åt en speciell ämbetsbärare (jfr s. 96). Församlingen i och för sig är

inte skiljemärket, båda talade om församlingen, men menade då högst olika saker. Det avgörande var att Langlet med församlingen menade något annat än Zettervall, mindre en kultförsamling än ett auditorium. Langlet hade ju tidigare sysslat med offentliga samlingslokaler och teatrar. Centralkyrkan för dock närmast vidare en linje från väckelsen, med en församling av väckta, vakna och upplysta lekmän, samlade kring Ordet (jfr Blasieholmskyrkan) — nattvarens alltmer undanskymda ställning i församlingslivet skymtar här.

Folkkyrkotankens inflytande på arkitekturen (ex. Engelbrektskyrkan) har fått en adekvat tolkning; däremot borde kanske poängteras, att en del kyrkorum, som uppförts i den anti-traditionella och mera "sakliga" anda, som kommit till uttryck ex. i Stefanskapellet och i kapellet i Hjorthagen, inte tänkts som församlingskyrkor; kyrkorummets sociala funktion har här varit en annan, vilket något kan förklara den antitraditionella stilen.

Även vad det gäller de låg- och frikyrkliga kyrkorummen har förf. nog rätt mycket förbiset frågan om den sociala funktionen. Talet s. 50 om att "någon historiskt meningsfull korrelation mellan väckelse och enskifte eller väckelse och urbanisering" icke kan urskiljas vittnar härom. Det finns andra samband än sådana som korrelationer kan ange. De första missionshusen (s. 51, 54) byggdes ju som samlingslokaler för enskilda väckta och deras uppbyggelse; denna religiösa individualism bör självfallet inte överbetonas, eftersom man även här erfor gemenskap, men den gamla kollektiva sockengemenskapen var borta. Skiftet bidrog just till att upplösa denna gamla kollektivism. Och Spurgeons Tabernacle (s. 41 ff.) och dess svenska efterbildningar fyllde en funktion just i storstaden med dess överrörlighet, dess massmöten och masspåverkan.

Dessa kritiska randanmärkingar avser inte att förringa bokens stora värde: den har på ett friskt sätt öppnat nya historiska perspektiv på en byggnadsepok, som rymmer flera värden och rikare nyanser än man i allmänhet föreställer sig. Tveklöst måste man säga, att vi här har ett verk, som inte minst genom det fylliga och ibland unika bildmaterialet fyller en stor lucka i 1800-talets kulturhistoria.

Berndt Gustafsson

RUDOLF BROBY-JOHANSEN: *Kropp och kläder. Klädedräktens konsthistoria*. Teckningar: Ebbe Sunesen. Övers.: Herbert Friedländer. Dräkttermerna granskade av Björn Hallerdt. — Rabén & Sjögren, Stockholm 1954. Pris hft 24: 50, inb. 29: —.

Broby-Johansens bok *Kropp och kläder* fyller en med stridiga känslor. Illustrationsmaterialet är synnerligen rikt. Förf. har en "enastående förmåga att få bildmaterialet att illustrera just det han vill ha fram", står det i omslagsreklamerna. Det är nu ofta inte så svårt att åstadkomma med ritade bilder, vilka här bilda huvudparten, och man får antaga att de äro gjorda helt efter förf:s anvisningar. En del tycker man är rent meningslöst, som när han sätter en obelisk bredvid en smal egyptiska, en dorisk kolonn bredvid vagnköroren från Delfi, en skyskrapa bredvid en 1920-talsdam, för att understryka gemensamma stildrag och tidstendenser. Om man sätter en pyramid, ett tempel eller en ångväkt i stället bli likheterna inte så träffande. En del sammanställningar av företeelser i äldre tider och nutiden äro bara enkla vitsar. Men sådant skall man inte hänga upp sig på. Bilderna äro i stort sett utomordentliga. Särskilt har förf. lagt ned möda på att få fram schematiska seriebilder av svepklädernas teknik, vilka äro både instruktiva och nätt tecknade. Färgbilderna äro ibland storartat vackra.

Bokens stil är fantasifull och rörlig, starkt emotionell och subjektiv. Vad man särskilt gläder sig åt är att förf. genomgående sätter in dräkten i sin tids miljö. Han påpekar ständigt att dräkten endast är en sida av sin tids uppsyn. Detta är ej nytt men kan gärna upprepas, då vi givetvis ofta bara tänkt på dräktens formhistoria. Förf. talar också ofta och med rätta om hur kroppen deltar i dräkten och blir till en enhet med denna, såsom antydes redan genom bokens titel. I dräkten ingår inte bara formen — dräkten s. a. s. upphängd på en klädhängare — utan gestalt, gest och rörelseschema, vanan att fritt lösgöra lemmarna från kroppens sida eller att stelt klistra fast den. Gången, sittandets vanor och annat sådant äro delar av dräkten.

Ibland tycker man att förf. är barnslig. Han har läst sin Freud och tillämpar hans syn-

punkter så ofta tillfälle ges. S. 214 talar han om stärkkragens falliska symbolik! Förf. förbiser eller låtsas nog bara förbise att modet såväl som seden snabbt blir en tom mekanism. Varenda utspretande rosett på en filtcreation från Rantens hattfabrik betyder inte det där som förf. tror.

Ett sympatiskt drag är den propaganda för sund och lätt klädedräkt, som förf. driver. Han är lika arg årtusenden igenom på inklämda fötter och olämpliga skor — en lustig iakttagelse är Botticellis bara kvinnofoot med totalt missbildade stortår (s. 129), säkert en realistisk bild, målad efter modell. Förf. hatar också sittmöbler, som gör oss moderna människor baktunga och oviga. Vidare avskyr han korsetter, bh, tjocka tyger, som inte släppa igenom sol och luft, onödiga knappar, frack, uniformer samt slips. Han anser denna senare sjunga på sista versen, men bär själv slips på omslagets insida. Det är emellertid möjligt att han med sin realistiska idealitet och sin träffande ironi kan göra nytta. Han slutar boken mycket effektivt: Är inte kroppen mer än kläderna?

Kropp och kläder är avsedd att vara en bred, men populär framställning. Den är avsedd att vara lättläst, icke "tyngd" av "vetenskaplig apparat". Men anmeldaren har trots detta aldrig fått i sin hand en så tungläst bok. Ingenting är så tungt som att gå i gungfly, och det gör man här. Man får liksom aldrig klart besked. På varenda sida fladdrar det förbi en något minne av att detta har man läst förut, men var? eller också inställer sig en nyfiken undran: detta är intressant, var kan man få veta mer om det? Inte på ett enda ställe skiljer författaren på sina egna forskningar, iakttagelser eller lösa infall och på belägg ur andras utredningar. Hade det verkligen varit för mycket begärt att få en liten litteraturförteckning och att åtminstone uppgifterna om mera nya, originella upptäckter eller publikationer hade markerats med en liten siffra, som hänvisade till en not, eller att källans namn hade varit utsatt i en parentes?

Följden blir nu: 1) att man *antingen* slukar boken hel och tror att författaren är genialisk, vilket många tycker, *eller* 2) att man inte tror på författaren och nästan (kan-ske med orätt?) tycker att han är en humbug.

Bara ett par exempel ur högen — hundratal kunde plockas fram — skola belysa hur författaren lägger upp saker och ting.

S. 14. "De keltiska kvinnorna var vid högtiderna blåfärgade över hela kroppen." Man frågar sig: vilka kelter? vilka högtider? under vilket kulturstadium? tid? var är källan?

S. 26. "Troligen har skinnhantverket i stor utsträckning inriktats på att sy ihop skinn för att förvara vätskor i. Krukmakeriet var ännu inte uppfunnet, och den omständigheten, att de första lerkärlen från senare tid inte är avsedda att stå utan att hänga, tyder på att deras förelöpare var säckar eller påsar." — Kanske är detta rätt, men är det egna forskningar eller citat?

På s. 119 talas det om medeltidens brist på sittmöbler utanför de förnämares krets. "Man satt på golvet, på ett trappsteg, en kista eller en säng, som det föll sig, och tätt tillsammans, knä vid knä." — Detta är en fin iakttagelse. Anmälarer har läst *precis* samma sak nyligen men kommer inte ihåg var och vågar inte slå förf. på fingrarna med belägg. Kanske han också har hittat på *precis* samma formulering själv? man vet ju inte, ty han är en fin iakttagare med en snabb syn.

S. 99. "Det ryska ordet för särk har samma stam som räkneordet 40. Gick det åt 40 fågel-skin till en särk?" undrar författaren, med ett försynt frågetecken för en gångs skull.

Man vet aldrig vad han läst eller inte har läst. Han redogör knappast på ett enda ställe för var han har funnit sina ofta säkert fullkomligt riktiga belägg på olika, ofta ganska speciella företeelser. Ibland har förf. naturligtvis glömt var han läst det han talar om — det är utomordentligt mänskligt, men han kunde ju kosta på sig ett: "någon har påpekat..." eller "en författare har utrett..." — Det är väl en författares ovanskliga heder att vara orienterad i litteraturen om det ämne han behandlar och att i möjligaste mån kunna redovisa detta — naturligtvis inte när det är fråga om sedan länge kända fakta. Författaren är beläst, annars skulle han inte vara så kunnig. Han kan inte vara en sådan grandios polyhistor att han kunnat reda sig utan källskrifter. Men det är inte ärligare att skarva ihop andras kunskaper och utge dem som sina

egna än när en snickare gör empiremöbler av gamla studentrumskommoder.

Ibland är han också litet för fiffig i sina slutsatser, även om han snuddar vid en riktig bevisföring. På s. 119 talar han om mi-parti-dräkten. Av den oklara formuleringen får man för sig att vi fått ordet *brokig* av de brokiga medeltida byxorna, *brok*. "Omedelbart efter år 1000 får vardera byxbenet ibland sin egen färg, ofta kontrasterande mot varann — grönt mot rött t. ex. Vårt ord 'brokig' skall vara avlett av 'brok', byxa. Och hela dräkten kunde vara delad i vänster- och högerstycken av olika färg: mi-parti-dräkt." Sådant där är en typisk lös fundering. I själva verket (se S A O B och Hellquist m. fl.) är visserligen brokig avlett av brok, men brok betyder ursprungligen bara något som är brutet, delat, grenat (jfr brechen, gebrochen, samt även uttrycket grenen i byxan) och brokig betyder något som är uppdelat eller brutet i två eller flera färger (jfr Dannebrogen, S A O B) och har inte att göra med att *byxorna* voro i två färger under medeltiden. Sådana formuleringar, som författaren här har, komma lätt att fastna i minnet hos läsaren och så är saken klar: Jaha, brokig, det kommer av att broken var flerfärgad.

Författaren är snabb att finna ut hur företeelser gå igen genom sekler. Han talar s. 35 om Egypten och att skinn användes före vävnad, samt att leopardskinnet höll sig som prästerlig ornat till början av vår tideräkning. Det skulle varit av intresse om förf. här också meddelat att även nutida forskningsresande funnit ett sådant skinn i användning, fästat över axeln på prästen hos vissa afrikanska stammar (Mützel, Vom Lendenschurtz zu Modetracht). — Förf:s snabba kultursvep gör att han ofta kopplar ihop saker som inte alls ha med varandra att göra. Vem tror att nutida kängors hålperforering "stammar från" hålen i det antika skodonets ovanläder? Däremot går han inte alls in på andra viktiga saker som numera anses betyda något i dräktsammanhang. Han talar t. ex. på åtskilliga ställen om byxor. Nu är det ett ofta i dräktlitteraturen påvisat förhållande, att byxor ha två helt olika ursprung, fast de sen kunna ha utvecklats till likartade former. Den ena typen är två smala benrör, vanligen med ett kilstycke

emellan, troligen just som förf. säger en hop-smältning av benstyckena med grenklädet (typ Thorsbjerg mosse). Denna byxtyp har söm på insidan av benen. Den andra typen är den vida i midjan hophållna säcken med hål för benen i nedre hörnen, ev. med där senare tillkomna korta ben. Denna typ har naturligtvis söm på benens yttersida och får ett påsande parti i grenen (turkbyxan). Dessa typer ha ursprungligen var sitt sammanhängande utbredningsområde. De två kunna sedan ha kombinerats — nutida herrbyxor ha ju söm både på in- och utsidan! Författaren talar ej om detta utan tänker: Byxa som byxa! — Och varifrån har han f. ö. den roliga notisen s. 105, att byxor gång på gång förbjödos i Rom? Av vem? När?

Lika besvärande som bristen på källhänvisningar äro de ytterst otillräckliga bildunderskrifterna. Nog känner man igen Baldisholttapeten, men namnet kunde gott ha anförts under bilden av den. Och borde inte Agnes Brantings namn ha stått under snittmönstret av Margaretas goldenes Gewand? Och varifrån är den intressanta svenska baretten på s. 142? Här trampar anmeldaren som är vetgirig men okunnig åter i gungfly. Dessutom får man till livs förf:s reflexion att den flata baretten är motstycket i dräkten till renässanspalatsets platta tak! Om den vackra mosaikmasken vid s. 18 vill man veta mer. Av en händelse fick anmeldaren upplysningar om sådana masker i Sigvald Linnés uppsats i Ymer 1954.

Det är litet olyckligt också att förf. nästan till övermått älskar kuriositeter, särskilt när han kommer in på nyare tid. Han tar varje karikatyr för en sann sedebild. Modegalen-

skaperna bli det normala och typiska. Arbets- och hemmadräkten talar han ej om, utom i fråga om antiken. Var är Chardin t. ex.? Och från senmedeltiden och renässansen, för att ej tala om senare perioder, kunde han haft massor av bilder att visa fram. Breughels stora bondkalas lyser nästan som en solitär. Var är Cossas skördeflicka, Pollaiuolos bödelsdrängar, Giorgiones herdar?

De sakliga invändningar och rättelser man kan ha om fakta i boken väga emellertid fjäderlätt mot hela systemet av flytande, lös, oredovisad framställning. Det kan synas som överdrivet nit att så utförligt anmäla boken. Men den har denna förrädiskt-atraktiva typ av publikfrieri, som gjort recensenterna yra i huvudet och höjt den till skyarna (läs på omslagets insida!). Den kommer att spridas i de vidaste kretsar och alla dess lustiga ovederhäftigheter, dess kulturhistoriska krumsprång, dess pregnanta uttryck och tvärsäkra fastspikande av riktiga eller falska slutsatser komma att fastna i minnet: Kelterna målade kroppen blå, babyionierna bar kläder av otvättad ull som stod emot regnet, man hade skepp och lantgårdar i håruppsättningen under rokokon. Det är sådant som folk äro roade av, det är sådant som fastnar.

Men boken kan också vara ett memento för skribenter som liksom anmeldaren ha för vana att tro att enbart fakta, mått och data äro av intresse. Broby-Johansen har mycket att lära ut, och han skulle kunna skriva en förträfflig bok. Om han ville. — Man tror gärna, när man läst igenom boken och kommer till den nyktra och sakliga listan på termer, att Björn Hallerdt här gjort en välsignelserik städning.

Ingegerd Henschen

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>En bok om Svindersvik</i> av ANDREAS LINDBLOM m. fl. 9:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av GUNNEL HAZELIUS-BERG 7:—
<i>Svenska herrgårdshem under 1700-talet</i> av GÖSTA SELLING 35:—	<i>Orgelverken i Västerås stift</i> av JOSEF SJÖGREN 35:—
<i>Mälsåker — ett Tessinslott vid Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN 9: 50	<i>Vävskedsmakeri och hornslöjd</i> av FOLKE SVEDENFORS 7:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LINDBLOM, S. WALLIN, S. KARLING, B. BOËTHIUS m. fl. 20:—	<i>Smycken i svensk ägo</i> 24:—
<i>Julita klostets godspolitik</i> av PER STENSLAND 5:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN NILSSON 5:—
<i>Broderier</i> av ANNA-MAJA NYLÉN 5:—	<i>Årets äring</i> av ALBERT ESKERÖD 15:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REINHOLD OLSSON 10:—	<i>Svenska skråsigill</i> av K. G. CEDERGREN och G. VON SCHOULTZ 10:—
<i>Pataholm</i> av MANNE HOFRÉN 12:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDENBLADH 30:—
<i>Skottsbergsska gården i Karlshamn</i> av BENGT BENGTISSON 9: 50	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUNDWALL .. 12:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOFRÉN 14:—	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL LAGERQUIST 25:—
<i>Flaskor och glas</i> av ELISA STEENBERG 9:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF HELLNER 3:—
<i>Ur och urverk</i> av STEN LUNDWALL .. 18:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENSSON 3:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av SVANTE SVÄRDSTRÖM 18:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ 4:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst</i> av BRYNOLF HELLNER 20:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mönstertyper</i> av E. VON WALTERSTORFF ... 18:—
<i>Slagan och andra tröskeredskap</i> av DAG TROTZIG 12:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av INGERD HENSCHEN 12:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av GÖSTA BERG 10:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA NYLÉN .. 12:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK 12:—	<i>Nationella dräkten</i> av EVA BERGMAN 20:—
<i>Gränna</i> av SIGURD WALLIN 10:—	<i>Hallandsgårdar</i> av ALBERT SANDKLEF 28:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälvns källsjöar</i> av ERNST MANKER 45:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av ANNA-MAJA NYLÉN .. 16:—

Nya böcker om Värmland

N. G. DJURKLOU, *Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi. I—II. 1866—67.* Utg. av G. von Schoultz och G. Svenson. — Detta arbete utgör den hittills mest systematiska översikten av Värmlands fornlämningar och kyrkliga minnesmärken. Den har utgivits med kommentarer av museets tjänstemän och har därigenom gjorts aktuell även för nutida förhållanden. — 390 sid., rikt ill. Häft. kr 18:—, inb. i vackert pappband kr 23:—.

B. FURTENBACH, *Eda skansar. Studier i Värmlands gränsförsvar genom tiderna.* — Författaren, som är chef för Försvarstabens krigshistoriska avdelning, har i denna bok givit en uttömmande skildring icke blott av Eda skans under olika skeden utan av hela västra Värmlands historia sådan den betingas av gränsläget mot Norge. — 260 sid., rikt ill. Häft. kr 24: 50, inb. kr 29: 50.

STURE MÅRTENSON, *Värmlandsarkivalier i Göteborgs landsarkiv. En handledning för forskare.* — För alla forskare och släktintresserade är denna översikt en oumbärlig hjälp vid orientering i arkivets gömmor. Förutom förteckning över de olika kyrkoarkivens m. fl. serier innehåller boken också notiser om arkivbeståndens ursprung o. d. — Ca 150 sid. Häft. kr 10:—.

Tidigare utkomna arbeten, bl.a.

C. A. GOTTLUND, *Dagboksanteckningar från en resa genom Värmlands finnmarker år 1821.* Utg. av Th. Ekelund. 1931—33. 495 sid. Häft. kr 15:—.

J. MÄGISTE, *De värmlandsfinska ortnamnens vittnesbörd. 1955.* 79 sid. Häft. kr 5:—.

A. EKLUND, *Litteratur om värmlandsfinnarna. 1953.* 96 sid. Häft. kr 5:—.

A. ERNVIK, *Olof den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medeltidshistoria. 1955.* 186 sid., ill. Häft. kr 15:—, inb. kr 20:—.

P. BJÖRKMAN, *Beskrifning öfwer Wermland. Sednare delen. 1844.* Utg. av D. Toijer. 1945. 222 sid. Häft. kr 12:—.

I bokbandeln eller direkt från

VÄRMLANDS MUSEUM

Karlstad